T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA SOSYAL DEĞİŞİM
(ENFÂL: 53; RA'D: 11 ÂYETLERİ BAĞLAMINDA)

Yüksek Lisans Tezi

TUBA HATİP

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA SOSYAL DEĞİŞİM
(ENFÂL: 53; RA'D: 11 ÂYETLERİ BAĞLAMINDA)

Yüksek Lisans Tezi

TUBA HATİP

Danışman: Prof. Dr. Abdulaziz HATİP

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi TUBA HATİP'nın KUR'AN'DA SOSYAL DEĞİŞİM (ENFÂL:53;RA'D:11 AYETLERİ BAĞLAMINDA) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 22.01.2014 tarih ve 2014-04-32 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..12...../..02...../.....2014.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı		**İmzası**
1	Tez Danışmanı — Prof. Dr. ABDULAZİZ HATİP	
2	Jüri Üyesi — Prof. Dr. ÖMER ÇELİK	
3	Jüri Üyesi — Prof. Dr. ALİ COŞKUN	

KUR'ÂN'DA SOSYAL DEĞİŞİM (ENFÂL: 53, RA'D: 11 ÂYETLERİ BAĞLAMINDA)

Tuba HATİP

ÖZET

Toplumların geçirdikleri değişimler uzun yıllardan beri inceleme konusu olmuştur. Topluma dair gelişme, ilerleme, yükseliş ve çöküş yasaları belirlenmeye çalışılmıştır. Birey ve toplumun karşılıklı etkileşimi de bu bağlamda önem kazanmıştır. Bu çerçevede Kur'ân-ı Kerîm insana ve insan iradesine büyük önem atfetmektedir. İnsanların iradeleri olduğu gibi, toplumların da iradeleri vardır ve o toplumu oluşturan bireylerin davranış ve yaşayış tarzları toplumun geleceğini belirlemede rol oynamaktadır. Allah Teâlâ, bir toplum kendisinde bulunan durumu değiştirmedikçe, o topluma olan nimetini değiştirmeyeceğini bildirmektedir (Enfâl 8/53; Ra'd 13/11). Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli kavimlerin yükseliş ve çöküşlerinden bahsedilerek toplum hakkındaki bu yasa desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Toplum, Değişim, Enfâl, Ra'd.

THE SOCIAL CHANGEMENT IN QURAN (ACORDING TO AYAT ANFAL: 53; RAD: 11)

Tuba HATİP

ABSTRACT

The changes in societies have been a subject of interest for a long time. Academics have been trying to identify overarching laws with respect to the way societies develop, progress, rise and fall. The interaction between the individual and the society has gained significance in this regard. Within this context, the Quran gives high importance to human being and their will. Just as individuals, societies have their own will, and the behavior and living styles of individuals in a society have a bearing on its future. Allah says in the Quran that he will not change the condition of a people until they change what is in themselves (Al-Anfal 8/53; Ar-Rad 13/11). The Quran supports this universal law on society with its mention of the rise and fall of peoples.

Key Words: Qurân, Society, Change, Anfal, Rad.

ÖNSÖZ

Hamd, âlemlerin Rabbine mahsustur. Salât ve selâm O'nun kulu ve elçisi olan Hz. Muhammed'e ve onun âl ve ashâbına olsun.

Allah Teâlâ, biz insanları yaratmış, halifelik görevi vermiş ve bunu hakkıyla yerine getirebilmemiz için irade ve akıl nasip etmiştir. Bu dünyada bizi gayesiz, yolunu kaybetmiş kimseler olarak bırakmamış, peygamberler ve kitaplar ile ne şekilde yaşamamız gerektiğini bildirmiştir. Kur'ân-ı Kerîm de biz insanlara Allah Teâlâ tarafından gönderilmiş son hidâyet rehberidir. Bize hem dünya hem ahiret mutluluğunun yollarını gösteren bir mürşittir. Dolayısıyla sadece yapacağımız ibadetler ile değil, hayatımızın her yönü ile ilgilenir. Ruhen sağlıklı bir bireyin ve bunun sonucu olan sağlıklı toplumun ne şekilde oluşacağı da dile getirdiği en önemli konulardandır.

İnsan iradesine büyük önem atfeden Kur'ân-ı Kerîm, toplumun şekillenişi konusunda da yine o toplum bireylerinin davranışlarını ön plana çıkarmakta, bir toplum kendi durumunu değiştirmedikçe, Allah Teâlâ'nın onların durumunu değiştirmeyeceğini (er-Ra'd 13/11; el-Enfâl 8/53) bildirmektedir. Biz de bu iki âyeti esas alarak toplumların yükseliş ve çöküşlerindeki Kur'ânî yasaları ele aldık.

Tezimiz, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun amacı, yöntemi ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde "toplum" ve "değişim" ile ilgili, tezimiz için önemli olan Kur'ânî kavramlar incelenmiştir.

Tez konumuz sosyoloji bilimi ile yakından ilgili olduğu için ikinci bölümde "toplum" ve "değişim" kavramlarına sosyolojik açıdan yaklaşılmış, öne çıkan sosyal değişim teorilerine ve sosyal değişim faktörlerine yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise toplumun değişimi ile ilgili Allah Teâlâ'nın belirlediği yasalar, toplumların eceli ve sosyal değişim bağlamında helâk edilen kavimler ve helâk sebepleri incelenmiştir.

Tezimin konusunu belirleme hususunda ve çalışmamın tamamlanmasında bana olan desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Abdulaziz Hatip'e, tezimi hazırlama aşamasında görüş ve tashihleri ile bana yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Aynur Uraler Hanımefendi'ye şükranlarımı sunarım.

İstanbul 2014

Tuba Hatip

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR……..…….....X

GİRİŞ……..1

A. KONUNUN ÖNEMİ ve AMACI…….…..1

B. ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ……2

C. el-ENFÂL 8/53 ve er-RA'D 13/11 ÂYETLERİ HAKKINDA TEFSÎRÎ BİLGİLER……...4

I. BÖLÜM

SOSYAL DEĞİŞİMİN KUR'ÂN-I KERÎM'DEKİ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

A. KUR'ÂN-I KERÎM'DE DEĞİŞİMİ İFADE EDEN KAVRAMLAR... 9

1. TAĞYÎR 9

2. TEBDÎL 11

3. TAHVÎL 12

4. TEDÂVÜL 13

5. İNKILÂB 14

B. KUR'ÂN-I KERÎM'DE BİR SOSYAL GRUBU İFADE ETMEK İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR 14

1. KAVİM 15

2. ÜMMET 17

3. MİLLET 19

4. KARYE 20

5. KARN 20

6. EHL VE ÂL 21

7. ASHÂB 22

8. ŞA'B 23

9. KABİLE 23

10. AŞİRET 24

11. SÜLLE 24

12. FİE 24

13. Şİ'A 25

14. ZÜMRE 25

15. USBE 25

16. FIRKA/FERÎK 26

17. TÂİFE 26

II. BÖLÜM

TOPLUM ve SOSYAL DEĞİŞİM

A. TOPLUM: 28

B. DEĞİŞİM VE SOSYAL DEĞİŞİM..... 31

1. SOSYAL DEĞİŞİM NAZARİYELERİ 34

2. DEĞİŞİMİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER: 38

III. BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE SOSYAL DEĞİŞİM ve SEBEPLERİ

A. KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE TOPLUMUN DEĞİŞİMİ..... 40

B. SEBEPLER…….42

1.İLÂHÎ SEBEPLER……42

1.a. SÜNNETULLAH 42

1.b. TOPLUMLARIN SÜRESİ 46

2. BEŞERÎ SEBEPLER……...48

2.a. BİREYSEL SEBEPLER……...48

2.a.1. İRADE HÜRRİYET SORUMLULUK 48

2.a.2. KİŞİNİN TARİHİN OLUŞUMUNA ETKİSİ 52

2.b. TOPLUMSAL SEBEPLER……....54

2.b.1.HELÂK NEDİR..... 54

2.b.2. HELÂK SEBEPLERİ 60

2.b.2.1. İMANÎ SORUNLAR 61

2.b.2.1.a. KÜFR, TEKZÎB VE ŞİRK 61

2.b.2.1.b. FISK VE GÜNAHKÂRLIK..... 64

2.b.2.1.c. İSTİKBÂR 65

2.b.2.2. AHLÂKİ ÇÖKÜŞ..... 66

2.b.2.3. İDARECİNİN AŞIRIYA GİTMESİ..... 67

2.b.2.4. ZENGİNLERİN AŞIRIYA GİTMESİ..... 68

2.b.2.5. ZULÜM 71

2.b.2.6. FESAT ÇIKARMAK..... 73

SONUÇ 76

BİBLİYOGRAFYA..... 79

KISALTMALAR

a.g.e. :	Adı geçen eser
AÜİFD:	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y. :	Aynı yer.
Bkz.:	Bakınız
b. :	İbn/ bin
bs. :	Basım
c. :	Cilt
Çev. :	Çeviren
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed. :	Editör
EKEV:	Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
H. :	Hicrî
Hz. :	Hazreti
İFAV:	İlahiyat Fakültesi Vakfı

M.E.B. : Milli Eğitim Bakanlığı

s. : Sayfa

SÜİFD: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

s.y. : Sayı yok

USAK: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

thk. : Tahkik

t.y. : Tarihi yok

yay. : Yayınevi/Yayınları

y.y. : Yayın yeri yok

GİRİŞ

A. KONUNUN ÖNEMİ ve AMACI

İnsan, zorunlu olarak bir toplum içinde, diğer insanlarla etkileşim hâlinde yaşamını sürdüren bir varlıktır. Kur'ân-ı Kerîm de insanların bir erkek ve bir dişiden yaratıldığını ve birbirlerini tanıyıp sahip çıkmaları için milletlere ve sülalelere ayrıldığını bildirerek[1] insanın bu toplumsal yönüne işaret etmektedir.

Toplumlar, statik değil dinamik bir yapıya sahiptirler. Bu yüzden, toplumsal değişim, bu değişime neden olan etkenler, değişimi hızlandıran ve yavaşlatan sebepler eskiden beri sosyologların inceleme konusu olmuştur.[2] Bu konudaki incelemeler özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmış olup günümüzde de önem atfedilen bir mesele hâline gelmiştir.[3]

Toplumların geçirdiği değişimleri anlamak, bu konuda genel yasaları bilmek, bir toplumun daha uzun süre varlığını sürdürmesine bireysel olarak yapılacak katkıları da anlamamız açısından önemli olmaktadır.

Kur'ân, İslâm'ın temel kaynağıdır. İslâm'ın sosyal değişim konusuna bakışını anlayabilmek için öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'e başvurmamız gerekmektedir. Bu yüzden biz de Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bu hususta "toplumun kendini değiştirmediği sürece Allah'ın da o toplumu değiştirmeyeceği" şeklindeki temel yasayı inceledik. Sünnetullah, toplumların yaşam müddeti ve helâk edilen kavimlere de değinerek bireysel iradenin ve ilâhî iradenin sosyal değişimde ne şekilde rol aldığını anlatmaya çalıştık.

---

[1] Bkz. Hucurât 49/13.
[2] Bkz. Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 324.
[3] Ünver Günay, **a.g.e.**, s. 325.

B. ARAŞTIRMANIN METODU ve KAYNAKLARIN DEĞERLENDİRMESİ

"Kur'ân'da Sosyal Değişim" isimli tez çalışmamızın metodu, kaynak incelenmesi ve yorumlanmasına dayanmaktadır. Sosyologların ve tarih felsefecilerinin toplumsal değişimle ilgili öne sürdükleri görüşler incelenmiş ve ardından Kur'ân-ı Kerîm'in görüşü verilmiştir.

Tefsir alanında hazırlamış olduğumuz bu tezimizin temel kaynağı elbette ki Kur'ân-ı Kerîm ve tefsir kitaplarıdır. Tezimizi yazmaya başlamadan önce Suat Yıldırım'ın Kur'ân meâlini baştan sona okuduk ve konumuzla ilgili bulunan âyetleri seçerek başlıklara göre gruplandırdık.

Konumuzla ilgili ulaşılabileceğimiz kadar çok kaynağa ulaşmaya çalıştık. Tezimiz tefsir alanı ile alakalı olduğu kadar sosyoloji ve tarih felsefesi gibi farklı alanlarla da iç içe olduğu için bu kaynakları belirlemek ve tezimizde kullanabileceğimiz kısımları seçmek çok da kolay olmadı.

Tezimizin ilk bölümünde bulunan temel kavramları tanımlamak için Râğıb el-İsfehânî'nin "el-Müfredât", Luis Mâlûf'un "el-Müncid", İbn Manzûr'un "Lisânu'l Arab" isimli sözlüklerinden ve Diyanet İslam Ansiklopedisi'nden yararlandık. Değerli müfessir Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Ğayb eserinde yer alan tanımlardan istifade ettik., Mevlüt Sarı'nın, "Arapça Türkçe Lugat: el-Mevârîd" sözlüğü de zaman zaman başvurduğumuz bir kaynak oldu.

Tezimizin ikinci bölümünde yer alan toplumsal değişim teorileri ile ilgili bilgiler için çeşitli sosyoloji ve din sosyolojisi kaynaklarından istifade ettik. En çok yararlandığımız kaynaklar arasında Ünver Günay'ın "Din Sosyolojisi" adlı eseri vardır. Hem araştırmamızla ilgili özel bir bölüm ihtiva

etmesi hem de konumuzun sosyoloji ile ilgili yönlerine dair bilgiler içermesi bu kaynağı bizim için önemli kıldı.

Bir diğer kaynağımız Ejder Okumuş'un "Toplumsal Değişme ve Din" kitabıydı. Bu kitap, toplumsal değişim ile din ilişkisini karşılıklı biçimde ele alan ve din sosyolojisi alanında yazılmış bir eserdir. Bizim araştırmamız ile ilgili olarak hem çeşitli değişim nazariyelerini hem de konumuz ile ilgili doğrudan bir başlığı içermektedir.

Thomas Burton Bottomore'nin "Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz", Richard Appelbaum'un, "Toplumsal Değişim Kuramları", Bünyamin Duran'ın "İslâm Toplumlarında Sosyo-Ekonomik Değişme" isimli eserleri de tezimizin ikinci bölümünde yararlandığımız kaynaklardır. Bu kaynaklardan, daha çok araştırmamızın sosyoloji ve tarih felsefesine ilişkin yönünde istifade ettik.

Zikrettiğimiz kaynaklar, konumuzla alakalı başlıklar içermekte veya araştırmamızla yakından ilintili ise de sundukları bilgilerin özet bilgiler olması hasebiyle bizim tezimiz bu alanda daha kapsamlı bir çalışmadır.

İctimâî Tefsir alanında en meşhur eserlerden biri olan değerli âlim Seyyid Kutub'un Fî Zilâli'l-Kur'ân isimli eseri de konumuzun sosyoloji ile yakından ilgili olmasından dolayı tezimizi hazırlarken başvurduğumuz en önemli kaynaklardan biriydi.

Ömer Özsoy'un "Sünnetullah", Ejder Okumuş'un "Kur'ân'da Toplumsal Çöküş" ve "Toplumsal Değişme ve Din", Abdullah Emin Çimen'in "Niçin Helâk Oldular" eserleri konumuzun başlıkları ile doğrudan bağlantılı oldukları için istifade ettiğimiz önemli kaynaklar arasında yer aldı. Bunun yanı sıra Din Sosyolojisi alanında çalışılmış ve sonrasında kitap olarak basılmış bir yüksek lisans tezi olan, Celaleddin Çelik'in "Kur'ân'da Toplumsal Değişme"

isimli eserini de inceledik fakat bizim çalışmamız Tefsir alanında olduğu için bu konuyu tekrar çalışmakta bir mahzur görmedik.

Tezimizi işlerken çeşitli hadis kaynaklarından da yararlanmayı ihmal etmedik.

C. ENFÂL 8/53 ve RA'D 13/11 ÂYETLERİ HAKKINDA TEFSİRÎ BİLGİLER

Enfâl Sûresi, Medine döneminde H. 2. yılda, Bedir Savaşı'ndan sonra nâzil olmuştur. 75 âyetten oluşur. Sûrenin âyet âyet değil de bir defada tümden ve aynı zamanda indirilmiş olması muhtemeldir.[4] Sûre, Bedir savaşında meydana gelen olayları, müminlerin ve kâfirlerin durumunu içermektedir. Sûrenin 50-52. âyetlerinde, toplumların cezalandırılışında insan iradesi ön plana çıkarılmakta, Allah'ın kullarına zulmetmeyeceği belirtilmekte, Firavun hanedanının ve onlardan sonra gelen inkârcı toplumların helâki sebep sonuç ilişkisi içinde anlatılmakta, onların günahları sebebiyle cezalandırıldıkları ifade edilmektedir.[5]

Bu âyetlerin hemen ardından gelen ve tezimizin başlığında yer alan el-Enfâl Sûresi 53. âyet[6] Peygamber'i yalanlayıp yurtlarından çıkardıkları için

[4] Ebu'l A'lâ Mevdûdî, **Tefhimu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri**, Çev. Muhammed Han Kayânî ve arkadaşları, İnsan Yay., İstanbul 1986, II/127.

[5] "Melekler o kâfirlerin yüzlerine ve arkalarına vurarak 'Tadın bakalım cayır cayır yanmanın acısını!' diyerek canlarını alırken bir görmeliydin! İşte bu, sizin ellerinizin işleyip öne sürdüğü işlerin karşılığıdır; yoksa Allah asla kullarına zulmetmez. Bunların tutumu ve gidişi, tıpkı Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin tutumu gibi oldu: Allah'ın âyetlerini inkâr ettiler, Allah da günahları sebebiyle onları bastırıverdi." (Enfâl 8/50-52)

[6] "ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّراً نِّعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُواْ مَا بِأَنفُسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ" "(Firavun hanedanına ve onlardan öncekilere verilen cezanın) sebebi şudur: Bir millet kendinde bulunan güzel ahlâk ve meziyetleri değiştirmedikçe Allah da onlara verdiği nimeti, güzel durumu değiştirmez. Bir de şundan ki: Allah her şeyi hakkıyla işitir ve bilir (dolayısıyla herkese neye layıksa onu verir)." (Enfâl 8/53).

Kureyş müşrikleri hakkında inmiştir.[7] Allah Teâlâ bu kavmi açlıktan kurtarıp doyurmuş, onlara güvenlik nimeti vermiş[8] ve Hz. Peygamber'i onlara göndermiştir. Onlar ise bu nimetlere küfr, insanları Allah yolundan alıkoyma ve müminleri öldürme ile karşılık vermişlerdir.[9] Bu tür nankörlükler tarihte başka toplumlarda da görülmüştür ve sonucu Allah Teâlâ'nın kavmin bu tutumuna karşı onlara açlık ve korkuyu tattırması ile sonuçlanmıştır.[10] el-Enfâl Sûresi 53. âyetin ardından ibret alınması için Firavun ve ailesinin durumu tekrar dile getirilmiş, inkârcılık bir kez daha kötülenmiş, hatta mahlûkat içinde en kötü olanların inkârcılıkta ısrar edenler olduğu söylenmiştir.[11]

Âyette kastedilen nimet kelimesine gelince, bu nimetin bir topluma Allah'ın düşmanlara karşı nasip ettiği yardım, zafer ve düşmanları onlardan uzak tutma, zenginlik, doğru yolu gösterme gibi şeyler olduğu, toplumun bunları değiştirmesinin ise Allah'a tevekkülü kaybetmesi, taatten uzaklaşması ve günahlardan uzak durmaması, verilen zenginlikten Allah yolunda harcanmaması ve Allah'a itaatten ayrılması şeklinde gerçekleştiği görüşü de müfessirlerce dile getirilmiştir.[12]

Böylece onların durumu kendilerinden önce helâk edilen Firavun ve ailesinin durumuna benzemektedir. Allah'ın âyetlerini yalanlayan bu tip

---

[7] Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberi**, Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Âlem'il- Kutub, Suudi Arabistan, 2003, XI/ 233.
[8] Bkz. Kureyş 106/1-4.
[9] Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, Celaleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed eş-Şafii Mahalli, **Kurretu'l-Ayneyn Alâ Tefsîri'l-Celâleyn**, Dersaadet Kitabevi, İstanbul t.y., s. 235.
[10] Bkz. Nahl 16/112.
[11] "Evet, tıpkı Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin tutumu gibi: Rab'lerinin âyetlerini yalan saydılar. Biz de günahları sebebiyle onları imha ettik. Firavun ve beraberindekileri de denizde boğdu. Doğrusu, bunların hepsi de zalim idiler. Allah indinde bütün canlı mahlûkat içinde en kötü olanlar, inkârcılıkta ısrar edenlerdir ki onlar imana gelmezler." (Enfâl 8/54-55).
[12] Bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdi, **en-Nüket ve'l-Uyûn**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, II/327.

insanlar zalim kabul edilmiştir.[13] Allah'ın bir topluma olan nimetini değiştirmesi demek, bu nimetin yerine ceza ve felâketin geçmesi demektir.[14]

Allah Teâlâ'nın belirlemiş olduğu, "toplum kendini değiştirmedikçe o topluma olan nimetini değiştirmemesi" şeklindeki yasa O'nun hem adaletine hem de insana verdiği değere delildir. Bu yasa yeryüzündeki imtihanın bir gereğidir. Şükretmeyen kişilerin elinden sahip oldukları nimetler alınır. Böylece kaderin hükmünün insan iradesi ile sıkı sıkıya bağlı bulunduğu görülür ve determinst düşüncelerin toplum hayatı hakkında bir gerçekliğinin olmadığı anlaşılır.[15] Şenkıtî bu âyetin, insanların başına gelen her musibetin kendi günahlarından, ihmalkârlıklarından ve kusurlarından kaynaklandığını bildiren âyetle birlikte değerlendirilebileceğini söylemektedir. [16]

Araştırmamızın başlığında yer alan diğer bir âyeti içeren Ra'd Sûresi'nin Medine'de veya Mekke'nin son dönemlerinde nâzil olduğuna dair iki farklı görüş vardır.[17] Sûre, Allah'ın birliği, Hz. Muhammed'in peygamberliği, öldükten sonra dirilme ve hesap vermek gibi konuları kapsamaktadır.[18] Ayrıca İslâm düşmanlarının itirazlarına ve şüphelerine de cevap vermektedir.[19]

Ra'd Sûresi 13. âyet[20] hakkında başvurduğumuz kaynaklarda özel bir sebeb-i nüzule rastlamadık. Kendinden önceki ve sonraki âyetlere baktığımız

---

[13] Bkz. Enfâl 8/53. Buradaki zulüm kelimesi şirk ve küfr anlamlarında da anlaşılabilir. Bkz. Seyyid Kutub, **Fî Zilali'l-Kur'ân**, Çev. Salih Uçan ve arkadaşları, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1991, V/121.

[14] Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, Celaleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed eş-Şafii Mahalli, **a.g.e.**, s. 235.

[15] Seyyid Kutub, **a.g.e.**, V/121.

[16] Bkz. Şûrâ 42/30.

[17] Bkz. Mevdudî, **a.g.e.**, II/473. Muhammed Ali es-Sâbûnî, **Safvetu't-Tefâsîr,** 4.bs., Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut 1981, II/72.

[18] Bkz. Sâbûnî, **a.y.**

[19] Mevdûdî, **a.g.e.**, II/474.

[20] "لهُ مُعَقِّبَاتٌ مِّن بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ لاَ يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُواْ مَا بِأَنْفُسِهِم وَإِذَا أَرَادَ اللّهُ بِقَوْمٍ سُوءاً فَلاَ مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُم مِّن دُونِهِ مِن وَالٍ." "O insanın önünde ve ardında devamlı sûrette nöbetleşerek görevlendirilen melekler vardır. Bunlar, Allah'ın emrinden ötürü, onu koruyup kollarlar. Bir toplum kendinde olan durumu değiştirmedikçe, hiç şüphe yok ki, Allah da o toplumda olan hali

zaman, Allah Teâlâ'nın kudretinin vurgulanmış olduğunu ve yeryüzündeki apaçık deliller karşısında dahi hâlâ inkâr içinde olanların yadırgandığını görmekteyiz.[21]

Âyetten anlaşıldığına göre, Allah yalnızca her şahsın neler yaptığını gözlemekle, yaptığı şeyleri bütünüyle bilmekle kalmaz, aynı zamanda o şahsa her yerde eşlik eden koruyucular tayin ederek amellerinin hepsini kayda geçirtir. Bu âyet, istediklerini yapmakta serbest oldukları ve bu dünyada yaptıklarının hesabını vermeyecekleri zannıyla yaşayan insanlara uyarı olması için zikredilmiştir. Uyarı, bu kavmin kendi cezalarının kendileri tarafından davet edildiğini vurgulamaktadır.[22]

Yine Enfâl 8/53. âyette olduğu gibi burada da Allah Teâlâ biraz farklı lafızlarla bir topluma olan nimetini, onlar kendilerinde olanı yani durumlarını değiştirmedikçe, değiştirmeyeceğini söylemektedir.

Âyette geçen "مَا بِأَنْفُسِهِم"[23] ibaresi genel olarak güzel hasletler, içinde bulunulan güzel durum, iman ve taat olarak değerlendirilmiştir.[24] Bir görüşe göre burada Allah'ın değiştirmesi, helâki ve cezalandırmayı ifade etmektedir.

---

değiştirmez. Allah bir toplum için de kötülük irade buyurdu mu, onu geri çevirecek kuvvet yoktur. Artık Allah'ın dışında onları himaye edecek kimse olamaz."

[21] "İşte O Allah'tır ki her bir dişinin neye gebe olduğunu, karnında ne taşıdığını, ve rahimlerin neleri eksik bırakıp, artırdığını bilir. Doğrusu O'nun katında herşey bir ölçü iledir. Gayb ve şehâdet âlemini de, görünmeyen ve görünen âlemi de bilen, büyük ve yüce olan O'dur. Sizden sözünü gizleyenle, açıkça söyleyen, geceleyin gizlenenle gündüzün meydanda gezen O'nun bilmesi bakımından hep aynı durumdadır." (Ra'd 13/8-10). " Size şimşeği göstererek, hem korku hem ümit verir, yağmur yüklü ağır bulutlar oluşturur. Gök gürlemesi hamd ile O'nu takdis ve tenzih eder. Melekler de duydukları saygıdan ötürü O'nu takdis ve tenzih ederler. O yıldırımlar gönderir, onlarla dilediği kimseleri çarpar. Durum bu iken onlar hâla Allah hakkında birbirleriyle tartışıp, ileri geri konuşurlar. Hâlbuki O'nun cezası pek çetindir" (Ra'd 13/12-13).

[22] Mevdûdî, **a.g.e.**, II/483.

[23] "…kendilerinde olan durum…"

[24] Bkz. Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî İbn Cüzey, **Tefsîru İbn Cüzey et-Teshil li-Ulûmi't-Tenzîl**, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1983, s.329. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyuti, Celaleddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed eş-Şafii Mahalli, **a.g.e.**, s. 322. Muhammed b. Muslihddîn Mustafa el-Kocevî Muhyiddin el-Hanefî Şeyhzade, **Hâşiyetu Şeyhzade alâ Tefsiri'l-Kadi el-Beyzavi**, Daru'l-Kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1999, V/105.

Çünkü dünyada nimetler kul hak etmeden de verilir, ancak ceza verme ve helâk, bunlara sebep olacak davranışlar sonucunda gerçekleşir.[25]

Âyetin devamında, Allah bir toplumu cezalandırmayı dilediği zaman bunu engelleyecek kimsenin olmadığı söylenmektedir. Bu ifadeyi âyetin bütünlüğü içinde değerlendirdiğimiz zaman, Allah'ın böyle bir şey dilemesinin kulun kötü davranışları sebebiyle gerçekleştiğini anlayabiliriz. O ceza vermeyi diledikten sonra da artık bunun geri dönüşü yoktur.[26]

İki âyeti birlikte ele aldığımızda görürüz ki, her ikisi de cezalandırmadan, helâkten vs. olumsuz durumlardan bahsedilen bir bağlamda yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm de helâki konu alan kıssalar üzerinde çok durmaktadır. Bu nedenle biz de daha çok toplumların olumsuz olarak geçirdikleri değişimler ve bunların sonuçları üzerinde duracağız.

[25] Bkz. Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, **Mefâtihu'l Ğayb**, Daru'l-Kutub'i'l-İlmiyye, Beyrut 1990, X/18.
[26] Bkz. En'âm 6/147.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL DEĞİŞİMİN KUR'ÂN-I KERÎM'DEKİ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

A. KUR'ÂN-I KERÎM'DE DEĞİŞİMİ İFADE EDEN KAVRAMLAR

Kur'ân'a baktığımızda, genelde değişimi özelde ise sosyal değişimi anlatmak için çeşitli kavramlar kullanılmış olduğunu görürüz. Bunlar, tebdil, tahvil, inkılab, tağyir, eyyamullah, daire, irtidad, ihtilaf, istihlaf, ihrac, tahrif, fitne, dalalet, hidayet, ictima, cedid, kadim, kıyam, veraset, iade, ihlal, idhal, rücu,[27] tedavül ve tasrif[28] kavramlarıdır. Bunlardan, araştırmamızla en yakından bağlantılı olan tebdil, tahvil, tağyir, tedâvül ve inkılap kavramlarını konumuz çerçevesinde izah etmeye çalışacağız.

1. Tağyîr

Tağyîr kelimesi ğ-y-r (غير) kökünden türemiş, tef'îl bâbından masdardır. Bir şeyin özünü değiştirmeden şeklini veya vasfını değiştirmek, eski bir şeyi yenisi ile değiştirmek, bir halden başka bir hale geçmek anlamlarına

[27] Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, İnsan Yay. İstanbul 2003, 188-195.
[28] Bkz. Bayraktar Bayraklı, **Kur'ân'da Değişim, Gelişim ve Kalite Kavramları**, İFAV Yay., İstanbul 1999, s. 169-203.

gelmektedir.[29] Bu kelime Kur'ân'da üç yerde geçmekte[30] ve ikisinde toplum ile ilgili genel bir yasadan bahsederken kullanılmaktadır.[31]

Bu iki âyette bireysel değil toplumsal bir değişim vurgulanmaktadır ve dünyevîdir. Burada değişimin baktığı iki yönden bahsedilmektedir. Biri insan iradesi ile diğeri ise Allah Teâlâ ile ilgilidir. İnsan iradesi ile ilgili kısım değişimin nedeni iken Allah Teâlâ ile ilgili kısım, yani onun bir toplumu bulunduğu hâlden başka bir hâle dönüştürmesi ise sonuçtur. Yani bir toplum içinde bulunduğu durumu değiştirmedikçe, Allah da onlara verdiği nimeti değiştirmeyecek veya onları nedensiz bir şekilde helâk etmeyecektir.[32]

Tağayyur kelimesinin meydana geldiği ve toplumsal bir değişime yol açtığı alan olarak "mâ bi enfüsihim"[33] "bireylerin nefislerinin güzel halleri, Allah'ın verdiği fıtrat, olumlu özellikler taşıyan zihniyet, anlayış veya psişik yapı olabilir. Yani âyette psikolojik-zihinsel ve öznel bir değişimden, toplumsal değişmenin öznel boyutundan bahsedilmektedir. "Mâ bi kavm"[34] de inanç, kültür, davranış biçimi, sosyal ilişki ve sosyal yapı olarak yorumlanabilir.[35]

[29] Luis Maluf, **el-Müncid**, Dâru'l-Meşrık, Tahran, 2006, s. 1069.
[30] Ra'd 13/11; Nisa 4/119; Enfâl 8/53.
[31] "…Bir toplum kendinde olan durumu değiştirmedikçe, hiç şüphe yok ki, Allah da o toplumda olan hali değiştirmez. Allah bir toplum için de kötülük irade buyurdu mu, onu geri çevirecek kuvvet yoktur. Artık Allah'ın dışında onları himaye edecek kimse olamaz." (er-Ra'd 13/11); "…Bir millet kendinde bulunan güzel ahlâk ve meziyetleri değiştirmedikçe Allah da onlara verdiği nimeti, güzel durumu değiştirmez…" (el-Enfâl 8/53).
[32] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, Eser Kitabevi, İstanbul, t.y., IV/2419. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.191.
[33] Ra'd 13/11.
[34] Enfâl 8/53.
[35] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.192.

2. Tebdîl

Tebdîl kelimesi b-d-l (بدل) kökünden türemiş ve tef'îl bâbında masdar olup, "bir nesneyi diğerinin yerine koymak" veya "bir şeyi, yerine başka bir şey getirmeksizin değiştirmek" anlamlarına gelmektedir.[36] İbdâl, tebeddül ve istibdâl kelimeleri de Kur'ân'da tebdîl ile aynı anlamda kullanılmaktadır.[37]

Tebdîl kelimesi ve bu kökten türeyen ibdâl, istibdâl, beddele, tebeddül ve mübeddil kelimeleri, Kur'ân-ı Kerîm'de, küfürle imanı değiştirmek yani doğru yoldan sapmak,[38] sözü değiştirmek,[39] vasiyeti değiştirmek,[40] âyetleri ve dini değiştirmek,[41] Allah'ın kelimelerinin (sözlerinin, yardım vaadinin, hükmünün, verdiği sözün) değişmeyeceği,[42] daha iyi olanı elde etmek ve daha iyi bir hâle geçmek,[43] kötülüğün iyiye dönüşmesi,[44] kötülüğün ardından iyilik yapmak,[45] temiz olanı (tayyib) pis olanla (habîs) değiştirmek, [46] fıtrat kanunu, yaratılış kanunu ve sünnetullahın değişmeyeceği,[47] kâinat nizamının değişmesi,[48] korkunun güvene dönüşmesi[49] anlamlarına gelecek şekilde kullanılmaktadır.[50]

Bu anlamların yanısıra b-d-l kökünden türeyen kelimelere Kur'ân-ı Kerîm'de, sosyal değişimi ifade edecek biçimde de yer verilmiştir.[51] Bir toplumun yerine başka bir toplumu getirmek[52] "dünya yaşamında belirli

---

[36] Rağıb el-İsfehânî, **Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân**, thk. Safvan Adnan Davudi, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1992., s. 111. Kur'ân'ı Kerim'de ayrıca bu b-d-l kökünden türemiş olan "beddele", "bedelen", "beddelnâ", "mübeddil", kelimeleri de kullanılmaktadır.
[37] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 188.
[38] Bkz. Bakara 2/108 ("tebeddül" ifadesi kullanılmaktadır)
[39] Bkz. Bakara 2/59; A'râf 7/162; Ahzâb 33/23.
[40] Bkz. Bakara 2/181.
[41] Bkz. Fetih 48/15; Yûnus 10/15;
[42] Bkz. En'âm 6/34, 115; Yûnus 10/64; Kehf 18/27.
[43] Bkz. Kalem 68/32; Kehf 18/81.
[44] Bkz. A'râf 7/95; Furkan 25/70.
[45] Bkz. Neml 27/11.
[46] Bkz. Nisâ 4/2.
[47] Bkz. Rûm 30/30; Ahzâb 33/38, 62,92; Fetih 48/23; Fâtır 35/43; Mü'min 40/85; Enfâl 8/38; Hicr 15/13; Kehf 18/55.
[48] Bkz. İbrahim 14/48.
[49] Bkz. Nûr 24/55.
[50] Bu kavramın daha detaylı açıklaması için bkz. Bayraktar Bayraklı, **a.g.e.**, s. 169-180.
[51] Bkz. Tevbe 9/39; Meâric 70/36-41. Bayraktar Bayraklı, **a.g.e.**, s. 177-178.
[52] Tevbe 9/39; Muhammed 47/38; Vâkıa 56/61; Meâric 70/40-41; İnsân 76/28.

nedenlerle ve İlâhî kanunlar çerçevesinde bir toplumun yok edilerek veya dağıtılıp toplum olma özelliği elinden alınarak yahut da siyasî egemenliğine son verilerek yerine hakkı ayakta tutan başka bir toplumun getirilmesi."[53]

Tebdîl kelimesi bazen olumlu bazen de olumsuz değişimi ifade etmek için kullanılır. Sünnetullah söz konusu olduğunda ise olumsuz bir anlam ifade eder.[54]

3. Tahvîl

Tahvîl kelimesi h-v-l (حول) kökünden türemiş, tef'îl bâbından masdardır. Sözlükte değiştirmek, nakletmek, bir işi imkânsız hâle getirmek, gözü şaşı hâle getirmek, toprağı bir yıl ekip bir yıl ekmeden bırakmak, bir durumdan başka bir duruma, bir yerden başka bir yere geçirmek demektir.[55] Kur'ân-ı Kerîm'de üç âyette yer alan bu kavram Kur'ân'da hem olumlu[56] hem de olumsuz[57] değişimi ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Olumsuz değişimi ifade ettiği yerler, tebdîl kelimesinde olduğu gibi, sünnetullah ile birlikte geçtiği âyetlerdir.

Fâtır Sûresi 45. âyete baktığımızda tebdîl ve tahvîl kavramlarının birlikte kullanıldığını görmekteyiz. İkisi de anlam itibariyle değişimi ifade etseler de aralarında bir fark vardır. Tebdîl kelimesi zât ile ilgiliyken tahvîl kelimesi zaman ile ilgilidir. Yani Allah'ın emirlerine uymayanlar muhakkak cezalandırılırlar, onların başına azaptan başka bir şey gelmeyeceği kesindir ve bu azabın vakti de değişmez.[58] Ayrıca bu âyetteki tebdîl kelimesinin, Hakkı inkâr edenlere ceza uygulanmasının İslâm dini ile neshedilmeyeceğini, tahvîl

---

[53] Muhammed 47/38; Vâkıa 56/61; Meâric 70/40-41; İnsan 76/28. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 189.
[54] Bakara 2/61, 108, 211. âyetlerde olumsuz, A'râf 7/95'te olumlu bir anlam ifade etmektedir. Bkz. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 189.
[55] Luis Mâlûf, **a.g.e.**, s. 350.
[56] İsrâ 17/56.
[57] İsrâ 17/77; Fâtır 35/43.
[58] Hasan Basri Çantay, **Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm**, Elif Ofset, İstanbul 1984, 13. bs, II/778

kelimesinin ise azabın hak edenlerden başkasına yöneltilemeyeceğini ifade etmek için kullanıldığı söylenmiştir.[59]

4. Tedâvül

Tedâvül kelimesi d-v-l (د-و-ل) kökünden türemiş mastardır. Bu kökten türeyen kelimeler genelde dönmek-dolaşmak, devretmek anlamlarına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de mal, servet gibi şeylerin belli bir topluluk arasında döndürülüp dolaştırılması,[60] zaferin ve mağlubiyetin kâfirlerle müminler arasında dönüp dolaşması[61] anlamlarında kullanılmaktadır.

Râzî'ye göre, tedâvül dünya nimetlerinin, bir toplumdan başka bir topluma, ondan da daha başka bir topluma geçmesi demektir. Zaferin müminlerle kâfirler arasında dönüp dolaşacağını bildiren âyetin mânası şudur: "Dünyanın günleri[62] insanlar arasında dönüp dolaşır. O'nun ne sevinci, ne de tasası devamlı değildir. Bir gün, kişinin kendisi için sevinç, düşmanı içinse keder meydana gelirken, başka bir gün tam tersi olur. Dünyanın hiçbir durumu daima aynı kalmaz, hiçbir eseri de daima kalıcı olmaz." Fakat zaferin elden ele dolaşmasından kasıt, Allah Teâlâ'nın bazen müminlere, bazen da kâfirlere yardım etmesi değildir. Çünkü Allah'ın yardımı şerefli bir makam ve büyük bir izzettir ve bu, kâfire lâyık değildir, bu elden ele dolaştırmadan kasıt, Cenâb-ı Hakk'ın sıkıntı ve meşakkatleri bazen kâfirlere, bazen da müminlere çok vermesidir.[63]

Tedâvül kelimesinin bu anlamı verdiği âyette[64] "eyyamullah" sözcüğü ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Eyyam, gün anlamına gelen yevm'in çoğuludur ve eyyamullah "Allah'ın günleri" anlamına gelir. Aslında bütün günler Allah'ındır. Fakat bu kullanımda bütün insanlar ya da bir grup insanı

[59] Muhammed Hamdi Yazır, **a.g.e.**, VI/4000.
[60] Haşr 59/7. âyette kelime "devlet" kelimesinin masdarı olan "dûleten" (دولة) şeklinde geçmektedir. Bkz. Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s.322. er-Râzî, a.g.e., XV/248.
[61] Âl-i İmrân 3/140. Âyette kelime "nudâviluhâ" (نداولها) şeklinde geçmektedir. er-Razi, **a.g.e.**, IX/13.
[62] Fahreddin er-Râzî'nin bu ifadesi zafer ve siyasî erk olarak yorumlanabilir. Bkz. Bayraktar Bayraklı, **a.g.e.**, s. 187.
[63] er-Râzî, **a.g.e.**, IX/13-14.
[64] Âl-i İmrân 3/140.

ilgilendiren önemli bir olayın, olağanüstü nimet ya da felaketin yaşandığı günler kastedilmektedir.[65]

5. İnkılâb

İnkılâb kelimesi, bir şeyin bir hâlden başka hâle geçmesi anlamına gelen "ق-ل-ب" kökünden infial bâbında mastardır. Geri dönmek, çevrilmek değişmek anlamlarına gelmektedir.[66] Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de toplumsal çöküş ile yakından ilişkili olacak şekilde kullanılmıştır.[67] Âyette geçen inkılâb kelimesi hem İslâm dininin dünyada zalimlere karşı yapacağı hak ve adalet inkılabının önemini hatırlattığı hem de ahirette nasıl bir uçuruma yuvarlanacaklarını belirttiği şeklinde yorumlanmıştır.[68]

B. KUR'ÂN-I KERÎM'DE BİR SOSYAL GRUBU İFADE ETMEK İÇİN KULLANILAN KAVRAMLAR

Sosyal grup küçük-büyük her türlü biraraya gelişi ifade ettiği gibi, sabit olmayan, devamlı değişen ve hareket halinde olan insan topluluklarını da ifade eder. Sosyoloji ilmi açısından tabiî ve idealist olmak üzere iki tip sosyal gruptan bahsedilmektedir.[69]

Bu grupları Zülfikâr Durmuş şu şekilde açıklar: "Tabiî gruplar: Klan, kabile, millet vs... Bu gruplarda içgüdüler, hisler, zihni faaliyetten daha ağır basar. İdealist gruplar ise, siyasî ve ideolojik teşkilatlanmalar ve büyük-küçük dini gruplar olup, bunlarda zihni faktör ön plandadır. Bu grupları kesin çizgilerle birbirinden ayırmak hemen hemen imkânsızdır. Kur'ân-ı Kerîm, her

---

[65] Mevdûdî, **a.g.e.**, II/505.
[66] Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 680.
[67] Bkz. eş-Şuarâ 26/227. Ayrıca Bkz. Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/127,144, 174; Mâide 5/21; A'râf 7/119,125; Ankebût 29/21. Ejder Okumuş, **Kur'ân'da Toplumsal Çöküş**, İnsan Yay., 2.bs., İstanbul 2010, s. 190.
[68] Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, **a.g.e.**, V/3650.
[69] Yümni Sezen, **İslâm Sosyolojisine Giriş**, Turan Kültür Vakfı Yay., İstanbul 1994, s.89.

iki toplum biçimine de yer vermiş, ikisinden de bahsetmiş, fakat insanları idealist gruplara yöneltmiştir. Bu doğrultuda onlara rehberlik etmiştir.” [70]

1. Kavim

Tezimizin konu aldığı âyetleri açıklamak bakımından en önemli kavramlardan biri olan kavim, sözlükte, “ayakta durmak, ayağa kalkmak” anlamlarına gelen,[71] “ق-و-م” kökünden türemiş olan kavim kelimesi "aynı soydan gelen, töre, dil ve kültürleri bir olan insan topluluğu" anlamına gelir. Ayrıca “ırk, millet” anlamında ve “ümmet” kelimesinin karşılığı olarak da kullanılır. [72] Kur’ân-ı Kerîm’de geçen “âl” kelimesi de kavim ile aynı manaya gelecek şekilde yorumlanmaktadır.[73]

Çoğulu “akvâm”, “ekâvim”, “ekâvîm” ve “ekâyim” olan bu kelime genellikle tekili olmayan topluluk ismi olarak değerlendirilmiştir.[74] Kavim “uymaları gereken kurallara, devamlı olarak uygun hareket etmek şartıyla, yıkılmadan hayatta ve ayakta kalabilen insan topluluğu”dur. [75]

“ق-و-م” kökünden türemiş kelimeler Kur’ân-ı Kerîm’de toplam 661 yerde geçmekte, bunlardan 383’ü “topluluk, halk, kişiler, idareciler, yöneticiler” anlamında bir sosyal grubu ifade etmek için kullanılmaktadır.[76] “Kavim”in sadece erkekler topluluğunu ifade ettiğini söyleyenler olsa da, hem erkek hem de kadınların bulunduğu bir topluluğu ifade ettiği görüşü daha doğrudur.[77]

---

[70] Zülfikâr Durmuş, “*Kur’ân-ı Kerîm’de Sosyal Gruplar*”, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, III. Sayı: 3, y.y. 2003, s.17.
[71] Ali Galip Gezgin, **Tefsirde Semantik Metot**, Ötüken Yay., İstanbul 2002, s.196.
[72] Recep Şentürk, DİA, “*Kavim*” md., TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV/69.
[73] Yümni Sezen, **a.g.e.**, s.98.
[74] Recep Şentürk, **a.g.e.**, s. 69.
[75] Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s.232.
[76] Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s. 183.
[77] Kavim kelimesinin ifade ettiği anlam hakkında farklı görüşler ve deliller için bkz. Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s. 212-231.

Kavim kelimesinin yalın halde geçtiği âyetlere baktığımızda bazı yerlerde soy birliğini ve bu istikametteki grupları ifade ettiğini[78], bazı yerlerde daha geniş bir şekilde topluluk, grup, halk manasında olduğunu[79], bazı yerlerde de "kimseler" anlamında kullanılmış olduğunu[80] görürüz.[81] Bunun yanısıra kavimde dil birliğinin de esas olduğu söylenebilir.[82]

"Bu âyetlerde aklını kullanabilen, Allah'ı seven ve Allah tarafından sevilen, düşünüp ibret alan, iyi ameller işleyen, iman eden, şükreden, söz dinleyen, adaletli davranan kavimler yanında bunların zıddı özelliklere sahip olanlardan da söz edilir.[83] İlâhî bir rahmet olarak her kavme kendi dilini konuşan bir peygamber gönderildiği[84] ve Allah'ın emirlerini tebliğ eden elçi gönderilmeden hiçbir kavme azap edilmeyeceği[85] yine Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilmiştir. Kur'an'da birçok âyet, peygamberlerin gönderildikleri toplumları Allah'a iman ve ibadete, iyiliğe ve doğru yola davet amacıyla yaptıkları, "ey kavmim" diye başlayan uyarı ve nasihatlerini ihtiva etmektedir.[86] Bazı âyetlerde, peygamberlere karşı kavimlerinin veya bazı kesimlerin takındıkları olumsuz tavırlar ve verdikleri cevaplar anlatılır."[87]

[78] Bkz. Kehf 18/90, 93; Kaf 50/12-14.
[79] Mümtehine 60/13.
[80] Mücâdile 58/22.
[81] Bkz. Yümni Sezen, **a.g.e**., s.97
[82] Bkz. İbrahim 4/14. Bkz. Yümni Sezen, **a.g.e.**, s. 116.
[83] Bkz. Bakara 2/164, 230, 250, 258; Âl-i İmrân 3/ 117; Nisâ 4/78; Mâide 5/22, 26, 54, 58,84; En'âm 6/77, 99, 126; A'râf 7/ 58,81, 133, 138; Yûnus 10/67; Şuarâ 26/ 105, 160; Neml 27/60; Ankebût 29/ 30; Zâriyât 51/53.
[84] Bkz. İbrahim 14/4.
[85] Bkz. En'âm 6/131; İsrâ 17/15; Şuarâ 26/208-209.
[86] Bkz. Bakara 2/54; A'râf 7/59, 61, 65. 73; Hûd 1 1/29, 50, 52, 85, 89, 93; Nûh 71/1-4.
[87] Bkz. A'râf 7/60, 66, 82, 88, 90; Hûd 11/27, 38; Mü'minûn 23/ 24, 33; Neml 27/56; Ankebût 29/24, 29. Recep Şentürk, **a.g.e.**, XXV/69.

2. Ümmet

"Bir şeyin meydana gelmesine, terbiyesine, ıslahına veya başlangıcına temel olan, anne" manasındaki "أُمّ"[88] kelimesinden türeyen[89] ümmet kavramı sözlükte "millet, cemaat, ana, çeşitli hayırları üstünde toplayan adam veya çok topluluk, din, yol, vakit, müddet, kendisine peygamber gönderilen cemaat, her hayvan cinsi, kişinin aşiret boyu" anlamlarına gelmektedir.[90]

Kur'ân-ı Kerîm'de din,[91] zaman,[92] önder,[93] soy sop,[94] âlimler topluluğu/topluluk,[95] bazı özelliklerinden dolayı değişik sınıflar hâlinde bir araya gelmiş canlılar topluluğu,[96] bir görüş etrafında bir araya gelerek bir sınıf oluşturmuş insan topluluğu, hayvanlar topluluğu[97] anlamlarında kullanılmaktadır.[98]

Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelime yalnızca İslâm dini etrafında birleşmiş insanları ifade etmez. Herhangi bir görüş ve diğer din sahipleri için de ümmet kelimesi kullanılır.[99] Ayrıca bazı âyetlerde[100] kavim ile aynı anlama gelecek şekilde de geçmekte,[101] bazense kavim kelimesinden daha dar bir anlam ifade edecek biçimde kullanılmaktadır.[102]

Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği şekliyle ele alındığında geniş denilebilecek bir anlam sahasına sahip olan ümmet kavramının tüm anlamlardaki ortak

---

[88] Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de de geçmektedir. Levh-i mahfuz için "Ümmü'l-Kitâb" denmektedir. Bkz. Zuhruf 43/1-4. Mekke şehri için de Ümmü'l-Kurâ denmektedir. Bkz. Şûrâ 42/7.
[89] Hüseyin Kerim Ece, **İslâm'ın Temel Kavramları**, Beyan Yay., İstanbul 2000, s. 728.
[90] Mevlüt Sarı, **el-Mevârîd**, Bahar Yay., İstanbul 1980, s. 49.
[91] ez-Zuhruf 43/22-23. Bu âyette geçen ümmet kelimesine "yol, hayat tarzı anlamı da verilmektedir. Bkz. Bayraktar Bayraklı, ***"İslam ve Millet Kavramı"***, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Sayı:2, İstanbul 1996, s. 108. Ayrıca bkz. Mü'minûn 23/52; 43/22.
[92] Yusuf 12/45.
[93] Nahl 16/120.
[94] Bakara 2/128; A'râf 7/159.
[95] Âl-i İmrân 3/104; Bakara 2/128.
[96] En'âm 6/38; A'râf 7/38.
[97] En'âm 6/38.
[98] Bakara 2/213. Bkz. Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s.246. Yümni Sezen **a.g.e.**, s. 100-101.
[99] Ra'd 13/30. Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s. 248. Ayrıca Bkz. Mü'minûn 23/44; Mü'min 40/5.
[100] Yunus 10/47, 49.
[101] Bayraktar Bayraklı, **a.g.m.**, s. 107.
[102] Bkz. A'râf 7/160. Yümni Sezen, **a.g.e.**, s. 101.

paydası "topluluk"tur. İster bir görüş, ister bir hayat tarzı, isterse bir dini kabul edenler topluluğuna ümmet densin, anlam aynıdır.[103] Ancak bu kelime, alelade ve niteliksiz bir toplumsal oluşumu, yığını değil belli bir amaç etrafında bir araya gelmiş bir topluluğu ifade etmektedir.[104]

Ümmet kelimesi hakkında değinmemiz gereken önemli bir husus da uğradığı anlam değişikliğidir. Hilmi Ziya Ülken'e göre ümmetin, "kavim ayrılıkları hesaba katılmadan, bütün Müslümanları içine alan dini cemaat" şeklindeki günümüzde kullanılan anlamını aslında Arapçada "Millet-i İslâmiyye" kavramı karşılamaktadır. Başta "Ümmet-i Muhammed" şeklinde kullanılan "ümmet" kelimesi "millet" ile yanlış bir şekilde yer değiştirerek üniversal bir cemaat anlamı kazanmıştır.[105] Yani ümmet kelimesinin sınırları dar iken sonradan genişlemiştir ve şu anda ümmet diye tabir ettiğimiz kitleyi Kur'ân "millet" olarak ifade etmiştir.[106]

3. Millet

M-l-l (م-ل-ل) kökünden türeyen millet kelimesi sözlük anlamı itibariyle yol ve sünnet demektir.[107] Kur'ân-ı Kerîm'de millet kelimesi, birer defa el-milletü'l-âhire,[108] millete kavmin[109] ve milletikum,[110] ikişer kez milletüna,[111] milletühüm,[112] sekiz defa da milleti İbrahim[113] şeklinde on beş kez geçmektedir. Millet-i İbrahim dışındaki tamlamaların hepsi beşerî oluşumları ifade etmekte olup Mekke döneminde inmiştir.[114]

---

[103] Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s. 250.
[104] Zülfikâr Durmuş, **a.g.m.**, s. 24.
[105] Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, M.E.B. Yay., İstanbul 1969, s.311.
[106] Mustafa Tekin, "*Kur'ân-ı Kerîm'de Sosyal Gruplara Giriş*", Ed. Mehmet Bayyiğit, Yediveren Yay., Konya 2003, s. 111.
[107] Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, **Esâsu'l-Belâğa**, 3. bs., el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1985, II/401.
[108] Sâd 38/7.
[109] Yusuf 12/37.
[110] A'râf 7/89.
[111] A'râf 7/88; İbrahim 14/13.
[112] Bakara 2/ 120; Kehf 18/20.
[113] Bakara 2/130, 135; Âl-i İmrân 3/95; Nisâ 4/125; En'âm 6/161; Yûsuf 12/38; Nahl 16/123; Hacc 22/78.
[114] Zülfikâr Durmuş, **a.g.m.**, s. 27.

Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda bu kelime aynı hayat tarzını benimsemiş ve aynı dine inanan toplulukları ifade etmektedir. Yani dilimizdeki millet kavramının kullanımı ile Kur'ân-ı Kerîm'deki farklıdır. Dilimizdeki 'millet'in karşılığı Kur'ân-ı Kerîm'deki 'kavim'dir.[115] Recep Şentürk'e göre bu kelime, muhtemelen daha sonraları kendisine sosyal bakımdan yüklenen anlamdan da etkilenip modern dönemde Batı'daki "nation" kavramının karşılığı olarak Türkçe ve Farsça'ya geçmiş ve bu dillerde tamamen sosyolojik ve siyasal bir içerik kazanmış[116] ve kültür birliği bağlamında kavmi kasteden bir kullanım öne çıkmıştır.[117]

Recep Şentürk ayrıca millet kelimesinin, din ve şeriatla eş anlamlı olduğunu, ancak bakış açısına bağlı olarak aralarında fark bulunduğunu söylemekte ve bu farkı şu şekilde açıklamaktadır: "Allah'ın koyduğu kurallar bakımından millet, onları yerine getirenler bakımından din kelimesinin kullanıldığı, ayrıca millet tabirinin Allah'a veya diğer insanlara değil sadece onu tebliğ eden peygambere nisbet edildiği, dolayısıyla "Allah'ın dini, Zeyd'in dini" denildiği halde "Allah'ın milleti, benim milletim, Zeyd'in milleti" denilmeyeceği millet ve şeriatın Allah'ın kullarından yapmalarını istediği, dinin ise Allah'ın emrinden dolayı kulların yaptığı şey olduğu şeriata kendisine uyulması bakımından din, üzerinde birleşip bir araya gelinmesi bakımından millet adı verildiği Allah'ın koyduğu prensiplerin bunları O'nun adına bildiren kimseye nisbetle millet ve bunlarla amel eden kimselere nisbetle din diye anıldığı söylenmiştir." [118]

Milletin, "bir toplumun etrafında birleştiği ve üzerinde yürüdüğü, sosyal varlığının kendisine dayandığı temel esaslar ve izlenen yol"u ifade etmesi sebebiyle toplumu meydana getiren fertlerin kendisine millet denmez; cemaat, kavim, ümmet veya ehl-i millet adı verilir. Ancak millet kelimesi mecazen "ehl-i millet" anlamında da kullanılır ve bir dine mensup kimseler

[115] Mustafa Tekin, **a.g.m.**, s. 110.
[116] Recep Şentürk, DİA, "*Millet*" md., İstanbul 2005, XXX/64.
[117] Mustafa Tekin, **a.g.m.**, s. 107. Ayrıca Bkz. Zülfikâr Durmuş, **a.g.m.**, s. 26.
[118] Recep Şentürk, **a.y.** Millet kelimesinin farklı tanımları için ayrıca bkz. Zülfikâr Durmuş, **a.g.m.**, s. 30.

kastedilir.[119]

Kavim, millet ve ümmet kavramlarına baktığımız zaman şu söylenebilir: Kavim toplumun yerel, millet toplumsal, ümmet ise küresel ayağını oluşturmaktadır.[120]

4. Karye

Karye kelimesi de Kur'ân-ı Kerîm'de sosyal bir grup ifade etmek için kullanılmıştır. Tek bir kabileden olmasa bile kavim deyiminde var olan kabilevî anlam karyede ya da o yerleşim yerinde ikamet eden herkesi içine almaktadır. [121]

Genelde Kur'ân'da yalnızca "karye" şeklinde geçen kelimelerin başına "ehl" kelimesi takdir edilerek "ehlü'l-karye" şeklinde yorumlanır ve karye kelimesi ile burada yaşayan toplumun kendisinin kastedildiği söylenir. Bazı âlimler de buna gerek görmeyerek, karye kelimesini toplum anlamında değerlendirirler. [122]

5. Karn

Çoğul olarak (kurûn) kullanıldığında asır, çağ anlamına gelen bu kelime, tekil haliyle aynı dönemde yaşayan insan topluluğunu ifade etmektedir.[123] Yani bu kavramın içeriği, zamanla ilgilidir.[124]

Karn ve Kurûn kelimeleri Kur'ân-ı Kerîm'de genelde helâk ile ilişkili olarak kullanılmaktadır[125] Karn kelimesi ile güç ve iktidar sahibi kılınmış

---

[119] Recep Şentürk, **a.g.e.**, s. 65.
[120] Ahmet Küçük, **Kur'ân'da Toplumsal Sınanma**, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2006, s. 27.
[121] Rıdvan Seyyid, **İslâm'da Cemaatler Kavramı**, Çev. Mehmet Can, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s. 29.
[122] Zülfikâr Durmuş, **a.g.m.**, s. 35.
[123] Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 667. Mevdûdî, **a.g.e.**, s. 294. Kur'ân-ı Kerîm'de, Firavun'un helâkiyle son bulduğu söylenen "Kurûn-i ûlâ" şeklinde bir kavram geçmektedir. Bu kavram hakkında detaylı bilgi için Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, **a.g.e.**, V/3324,3739.
[124] Zülfikâr Durmuş, **a.g.m.**, s. 35.

bütünüyle ya da kısmen dünya liderliğine getirilmiş bir topluluk kastedilmekte[126] ve çoğunlukla dönemlerinde güçlü bir konumda bulunan toplumların çeşitli günahlardan ve isyandan dolayı Allah Teâlâ tarafından cezalandırılışları anlatılırken bu kelime geçmektedir.[127]

6. Ehl ve Âl

Ehl kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de halk, ahali, yakın akraba, aşiret aile ve ehil-erbab anlamlarına gelmekte ve hem kitab kelimesinin başına gelerek Kitab ehlini,[128] hem tebaayı, halkı, peygamberlerin gönderildiği sosyal çevreyi,[129] hem bir işin ehli ve erbâbı olmayı[130] hem de akraba ve aileyi[131] ifade etmektedir.[132]

Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de tek başına değil, izafet terkibi olarak kitap,[133] karye,[134] Medine,[135] zikir,[136] Medyen,[137] İncil,[138] Beyt,[139] Yesrib,[140] takva,[141] marifet[142] ve Cehennem[143] ile birlikte kullanılır.

Ehl kavramının bütün anlamları, barındırdığı "yakından tanıma" anlamındaki espri ile doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla, Kur'ân-ı Kerîm'de bu

---

[125] En'âm 6/5-6; Yûnus 10/13; İsrâ 17; Tâhâ 20/46-51,128; Furkan 25/38; Meryem 19/ 74, 98; Kasas 28/43, 78; Kâf 50/36-37; Sâd 38/3; Secde 32/26; Yâsîn 36/31; Mü'minûn 23/31,42.
[126] Mevdûdî, **a.g.e.**, II/294.
[127] En'âm 6/5-6; Yunus 10/13; Hûd 11/116; Meryem 19/ 74, 98; Furkan 25/38 vs.
[128] Bkz. Bakara 2/105,109; Âl-i İmrân 3/64,65,69.
[129] Bkz. Tevbe 9/101,120; Yusuf 12/109; Tâhâ 20/132.
[130] Bkz. Nisa 4/58; Fetih 48/26.
[131] Bkz. Âl-i İmrân 3/121; Hûd 11/40, 45,46, 83; Yusuf 12/25; Hicr 15/65; Mü'minûn 23/27; Zümer 39/15; Fetih 48/11-12; Tahrîm 66/6. Hûd 11/40. âyette geçen "ehl" kavramı için "aile" anlamı dışında manalar da vermişlerdir. Bu konudaki farklı görüşler ve yorumlar için bkz. Orhan Atalay, "*Kur'ân'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar"*, AÜİFD, t.y., s.y., s.201.
[132] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.68.
[133] el-Bakara 2/105, 109; Âl-i İmrân 3/64, 65, 69, 70-72, 75, 98, 99, 110, 113, 199; Nisâ 4/123, 153, 159,171; Mâide 5/15, 19, 59, 65, 68, 77; Ankebût 29/46; Ahzâb 33/26; Hadîd 57/29; Haşr 59/2, 11; Beyyine 98/1, 6.
[134] A'raf 7/96-98; Yûsuf 12/109; Kehf 18/77; Ankebût 29/31, 34; Haşr 59/7.
[135] Tevbe 9/101, 120; Hicr 15/67.
[136] Nahl 16/43; Enbiyâ 21/7.
[137] Tâhâ 20/40; Kasas 28/45.
[138] Mâide 5/47.
[139] Hûd 11/73; Kasas 28/12; Ahzâb 33/33.
[140] Ahzâb 33/13.
[141] Müddessir 74/56.
[142] Müddessir 74/56.
[143] Sâd 38/64.

kelime rastgele değil de özenle seçilmiştir. Şöyle ki: Kutsal metinlerin sahibi anlamında kullanılan "Ehl-i Kitap" deyimi ile o kitaplan yakından tanıyan, içeriğinin bilgisine sahip, kendisi ile hem hal olmasından dolayı, kutsal bilginin gizlerine vakıf olan kişi veya toplum anlamı kastedilmiştir. Bir ülke veya şehir halkını ifade için kullanılan "Ehlu'l-Karye" ve benzeri terimlerde ise, bu, ya söz konusu toplumun birbirlerini yakından tanımaları veya aynı etnik kökene sahip olmaları hasebiyle, büyük bir aile konumunda bulunması sebebiyledir. Bir işin uzmanı, erbabı manasındaki kullanıma gelince; denilebilir ki, ilgili işi, tüm ayrıntı ve sırlarıyla yakından tanıyan, onu bilen ve mesleğinin sırdaşı olma anlamındadır.[144]

Kur'ân-ı Kerîm'de özel isimlere izafe edilerek kullanılan ve çoğunlukla Firavun ile ilgili yerlerde geçen "âl" kelimesi de ehl ile eş anlamlıdır[145] ve "akrabalık ya da inanç, düşünce, kültür, yönetim vb. bağlarla bir şahsa bağlı kişileri ifade etmektedir."[146]

7. Ashâb

Sâhib kelimesinin çoğulu olan ashâb arkadaşlar, halk, taraftar anlamlarına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de de izafet terkibi şeklinde[147] cennetlikleri,[148] cehennemlikleri,[149] bir düşünce, eylem ya da hayat tarzını benimsemiş olanları[150] ve bir bölgede yaşayan halkı[151] vs. ifade etmek için kullanılmaktadır.[152]

---

[144] Orhan Atalay, **a.g.m.**, s. 202-203.
[145] Kullanım açısından iki kavram arasındaki fark için bkz. Orhan Atalay, **a.g.m.**, s. 203.
[146] Zülfikâr Durmuş, **a.g.m.**, s. 39. Kavramın geçtiği âyetler için bkz. Bakara 2/50; A'râf 7/30 vs.
[147] Ashâb-ı Kehf, Ashâb-ı Uhdûd, Ashâbu'r-Ress, Ashâbu'l-Hicr gibi.
[148] Bakara 2/82; A'raf 7/42, 44; Haşr 59/20; Kalem 68/ 17 vs.
[149] Bakara 2/39, 81, 119, 217, 257, 275; Âl-i İmrân 3/116; Mâide 5/10, 29, 86; A'raf 7/36, 46, 50 vs.
[150] Nisâ 4/47; Kehf 18/9-22; Ankebût 29/15; Yâsîn 36/13-29; Vâkı'a 56/8, 9, 27, 38, 41, 90, 91; Burûc 85/4-7; Beled 90/18, 19; Fîl 105/1-5.
[151] Tevbe 9/70; Hicr 15/80; Furkan 25/38; Sâd 38/13; Kaf 50/12, 14.
[152] Zülfikar Durmuş, **a.g.m.**, s. 44.

8. Şa'b

Kabileden daha büyük bir insan topluluğunu ifade etmek için kullanılan,[153] sözlükte "millet, ulus" anlamlarına gelen[154] "şa'b" kelimesi, "bir aileden doğup kollara ayrılan kabileler grubu" demektir.[155] Bugün Araplar "şa'b"ı halk manasında kullanmaktadırlar.[156]

Şa'b" kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de, biri olumlu biri olumsuz olmak üzere iki âyette geçmektedir.[157] "Bu âyetlerin birinde birçok kabilelerden oluşan ve hatta boyutu bugünkü anlamda "ulus"a kadar genişletilebilecek bir bağlamda kullanılmaktadır.[158] Diğer âyette ise bir kıyamet sahnesi çizilmektedir ve inkârcılara hitap edilerek şa'b ile kategorik bölünmelere işaret edilmektedir."[159]

9. Kabile

Sözlükte kefil, cins, sınıf, kabile, topluluk, nesil anlamlarına gelen[160] "kabile" kelimesi birbirlerine yönelen toplanmış cemaat,[161] bir babanın zürriyetinden doğup dallanan cemaat[162] demektir. Rıdvan Seyyid'e göre ise aşirette nesep vardır fakat kabilede bu şart değildir.[163]

Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelime, ikisi kabile şeklinde tekil, biri ise kabâil şeklinde çoğul olmak üzere üç yerde geçmektedir.[164]

---

[153] Bkz. Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl Zeccac, **Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu**, Abdülcelil Abduh Şelebi, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1988, s. 37. İbn Manzûr, **a.g.e.**, IV/3519.
[154] Mevlüt Sarı, **a.g.e.**, s. 824.
[155] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 455.
[156] Yümni Sezen, **a.g.e.**, s.91.
[157] Hucurât 49/13; Mürselât 77/30.
[158] Hucurât 49/13.
[159] Mürselât 77/30. Mustafa Tekin, **a.g.m.**, s. 94.
[160] Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Dağarcık Yay., İstanbul 1995, s. 685.
[161] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 654.
[162] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y., V/3519.
[163] Rıdvan Seyyid, **a.g.e.**, s. 28.
[164] A'râf 7/27; İsrâ 17/92; Hucûrât 49/ 13.

10. Aşiret

Kur'ân- Kerîm'de üç yerde geçmekte olan[165] ve asabe sisteminde şa'b ve kabileden sonra gelen[166] "aşiret", en yakın akrabalardan oluşan topluluk,[167] dost olan kimse anlamlarını ifade eder.[168]

11. Sülle

"Bir araya toplanmış bir parça yün" anlamındaki "سَلَّ" kökünden türemiş olan "sülle", Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde[169] ve topluluk anlamında geçmektedir. [170] İştikâkından dolayı sosyal statü kavramını ihtiva eden bir grup manasını taşımaktadır.[171]

12. Fie

Fie kelimesi grup, topluluk, fırka[172] ve kimseler[173] anlamlarına gelmektedir. Birbirlerine destek olan, birbirleri ile açıkça yardımlaşan topluluk demektir.[174]

Kur'ân-ı Kerîm'de fie ordu, birlik,[175] aynı görüşü paylaşan grup,[176] birbirlerine yardımcı olacak cemaat, avâne[177] gibi anlamlara gelecek şekilde[178] toplam on bir yerde geçmektedir.[179]

---

[165] Tevbe 9/24; Mücâdele 26/22; Şuarâ 58/214.
[166] Yümni Sezen, **a.g.e.**, s.91.
[167] İbn Manzûr, **a.g.e.**, IV/2955. Rıdvan Seyyid, **a.g.e.**, s. 28.
[168] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 567.
[169] Vâkıâ 56/13, 39-40.
[170] Bkz. Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 175-176.
[171] Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s.176.
[172] Bkz. Mevlüt Sarı, **a.g.e.**, s.1126.
[173] Bkz. Mehmet Kanar, **Arapça Türkçe Sözlük**, 1. bs., Say Yay., İstanbul 2009, s. 1333.
[174] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 650.
[175] Bkz. Bakara 2/249; Âl-i İmrân 3/13.
[176] Bkz. Nisa 4/88.
[177] Bkz. Kehf 18/43; Kasas 28/81.
[178] Mustafa Tekin, **a.g.m.**, s. 96.
[179] Bakara 2/249; Âl-i İmrân 3/13 (bu iki âyette ikişer kez geçmektedir); Nisa 4/88; Enfâl 8/16, 19, 45, 48; Kehf 18/43; Kasas 28/81.

13. Şi'a

Şia, bir insanı güçlendirmek için o kişinin etrafında bir araya gelen topluluk demektir.[180] Kur'ân-ı Kerîm'de tekil ve çoğul şekliyle dokuz kez geçen[181] bu kelime taraftar,[182] emsal, topluluk, zümre anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca dost, ümmet ve kavim manalarına da gelir.[183] Şia kavramının, dini birlik mi etnik köken birliği mi bildirdiği konusunda ise müfessirler farklı görüşler belirtmişlerdir.[184]

14. Zümre

Zümre kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de "az sayıda kişiden meydana gelen topluluk, fevc, bölük" anlamında kullanılmaktadır.[185] Genişlemiş ve oturmuş bir cemiyetin varlığını ifade etmektedir.[186]

15. Usbe

Eklem sinirleri anlamına gelen "ع-ص-ب"kökünden türemiş olan "usbe" kelimesi on kişiden kırk kişiye kadar olan topluluk,[187] muhafazakâr ve birbirini daima destekleyen topluluk[188] anlamlarına gelmektedir. Usbe'nin "bazı gayelere erişmek üzere karşılıklı tesir ilişkilerinin geçerli olduğu sosyal grup veya güruh"[189] olduğunu da söyleyebiliriz.

---

[180] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 470.
[181] En'âm 6/65, 159; Hicr 15/10; Meryem 19/29; Kasas 28/4, 15 (Bu âyette iki kez geçmektedir); Rûm 30/32; Sâffât 37/83.
[182] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, **Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân**, thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1978, s.328.
[183] Yümni Sezen, **a.g.e.**, s. 93.
[184] Orhan Atalay, **a.g.m.**, s. 226. Taberî, **a.g.e.**, XVIII/186-187 er-Râzî, **a.g.e.**, XIII/19-20.
[185] Bkz. Zümer 39/71, 73. Bkz. Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 383. Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s. 251.
[186] Yümni Sezen, **a.g.e.**, s. 93.
[187] İbn Kuteybe, **a.g.e.**, s. 212.
[188] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 568.
[189] Yümni Sezen a.g.e., s. 94.

Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de dört yerde geçmekte ve geçtiği âyetlere baktığımızda da usbe olarak zikredilen topluluk üyelerinin arasında bir kan bağı olmadığı görülmektedir.[190]

16. Fırka/Ferîk

Fırka/ferîk, ayırtedici özelliğiyle diğerlerinden ayrılan topluluk demektir.[191] Fırkanın, fevc ile yakın anlamlı olarak daima kendilerini aynı durumda kabul eden insan topluluğu olduğu da söylenmiştir.[192] Kimler olduğu belli de olsa, bir sosyal kategoriyi temsil ve teşkil ettikleri için fırkaya zümre manası verilebilir.[193] Fırka/Ferîk kelimeleri ile benzer anlamlı olacak şekilde farklı kalıplar Kur'ân-ı Kerîm'de kırk sekiz yerde geçmektedir.[194]

Tevbe Sûresi 9/112. "âyette üç ayrı topluluk ismi bir arada geçmiştir. "kavm, taife, fırka" Âyetten kavmin taifeden, taifenin de fırkadan büyük bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Arap kültürü içinde yer alan bu sosyal gruplar, sayı itibariyle, birbirlerinden bazen farklı anlamlarda, bazen de birbirlerinin yerine kullanılmaktadır."[195]

17. Tâife

Kur'ân-ı Kerîm'de tekil, ikili ve çoğul hâliyle yirmi dört yerde geçen[196] ve insanlardan ya da eşyadan bir grup, bir şeyin bir parçası anlamlarına gelen[197] tâifenin, sosyal kategori, kabile vb. anlamlara gelecek şekilde kullanılmasına rağmen genel anlamda aynı yöneliş içinde olan ve ana gövdeden bu bağlamda farklılaşmış gruplar için kullanımı daha yaygındır. [198]

---

[190] Bkz. Yusuf 12/ 8,14; Nûr 24/11; Kasas 28/76.
[191] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 633.
[192] Rıdvan Seyyid, **a.g.e.**, s. 30.
[193] Yümni Sezen, **a.g.e.**, s. 92.
[194] Bakara 2/75,100, 101; Âl-i İmrân 3/23; Nisâ 4/77; Tevbe 9/122 vs.
[195] Ali Galip Gezgin, **a.g.e.**, s. 254.
[196] Âl-i imrân 3/69, 72, 122, 154 (bu âyette iki kez geçmektedir); Nisa 4/81, 102 (2 defa), 113; En'âm 6/156; A'râf 7/87 (2 defa); Enfâl 8/7; Tevbe 9/66 (2 defa), 83, 122; Nûr 24/2; Kasas 28/4; Ahzâb 33/13; Hucurât 49/9; Saff 61/14 (2 defa); Müzzemmil 73/20.
[197] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 532.
[198] Mustafa Tekin, **a.g.m.**, s. 100.

Bunun yanısıra tâife kelimesi bir grubu değil tek bir kişiyi de ifade edebilmektedir.[199]

Bunların dışında, mele',[200] mütref,[201] raht,[202] fevc,[203] nefer,[204] fasile,[205] esbât,[206] sübât,[207] hizb/ahzâb,[208] ma'şer[209] kavramları da Kur'ân-ı Kerîm'de bir sosyal grubu ifade etmek için kullanılan kavramlardır.[210]

[199] Bkz. Râzî, **a.g.e.**, XVI/ 100.
[200] Yunus 10/88.
[201] Sebe' 34/34.
[202] Hûd 11/91-92; Neml 27/48.
[203] Neml 27/83; Sâd 38/59; Mülk 67/8; Nebe' 78/18; Nasr 110/2.
[204] Kehf 18/34.
[205] Meâric 70/13.
[206] Meâric 70/11-13.
[207] Nisâ 4/71.
[208] Mâide 5/56; Hûd 11/17; Ra'd 13/36; Kehf 18/12; Meryem 19/37; Mü'minûn 23/53; Rûm 30/32; Ahzâb 33/20, 22; Fâtır 35/6; Sâd 38/11, 13; Mü'mîn 40/5, 30; Zuhrûf 43/65; Mücâdile 58/19, 22.
[209] En'âm 6/128, 130; Rahmân 55/33.
[210] Bu kavramların açıklaması için bkz. Yümni Sezen, a.g.e., s.89-95. Ejder Okumuş, **Kur'ân'da Toplumsal Çöküş**, İnsan Yay., İstanbul 1995, s.68-74. Mustafa Tekin, **a.g.m.**, s. 76-105. Orhan Atalay, **a.g.m.**, s. 203-209.

İKİNCİ BÖLÜM

TOPLUM ve SOSYAL DEĞİŞİM

A. TOPLUM

İnsanlık tarihinde ne kadar geriye gidilirse gidilsin, insanların hep bir arada ve toplu hâlde yaşamış oldukları görülür.[211] Tezimizin temel kavramlarından biri olan ve sürekli üzerinde konuşma durumunda olduğumuz "toplum"un net bir tanımı yoktur. Hatta ne kadar toplumbilimci varsa o kadar da toplum tanımı olduğu söylenebilir. Nitekim R. Freedman toplumun "işlevsel ve kültürel bir birim niteliği kazanmış, betimlenebilir coğrafî alanlar işgal etmekte olan bir insan kümesi" olduğunu belirtirken, Ely Chinoy "birbirleriyle ilişki içinde ve kümelerin üyeleri olarak bir bireyler topluluğu" şeklinde bir tanım yapmıştır. Bunların dışında toplumu "belli bir üretim biçimiyle belirlenen örgütlü insan topluluğu" olarak tanımlayıp bunun dışındaki tüm kümeleşmeleri topluluk olarak adlandıranlar da vardır.[212]

Genel olarak toplum, "sosyal gereksinimlerini karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki insanın oluşturduğu bir birliktelik"[213] olarak ifade edilebilir. Yani amaçsızca bir araya gelen insanlar

---

[211] Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1996, s.4.
[212] Bkz. Orhan Hançerlioğlu, **Toplumbilim Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, 2. bs., İstanbul 1996, s.375-376. Daha fazla tanım için bu sözlüğe başvurulabilir.
[213] Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir**, Çev. Nilgün Çelebi, Toplum Yay., Konya (t.y.), s.73. Ayrıca bkz. Ömer Deir-Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 358.

bir toplum oluşturmadıkları gibi aynı zamanda[214] toplum, doğa-insan ve insan-insan ilişkilerinin oluşturduğu bir süreçtir.[215]

İnsanlık tarihini incelediğimizde görürüz ki insanlar hem karşılıklı gereksinimlerini gidermek hem de doğa karşısında daha güçlü olmak için bir arada yaşamaktadırlar.[216] İnsan doğduğu andan itibaren sosyal hayatın bir parçası olur. Dünya onun üzerinde işlemeye başlar ve onu salt bir biyolojik birim olmaktan çıkarıp sosyal bir birim hâline getirir.[217]

Aristo insanın bu toplumsal yapısını anlatmak için "anthopos zoon politikon" (sosyal varlık) ifadesini kullanırken İbn Haldun da "İnsan toplumu zarurîdir" diyerek[218] bir arada yaşamanın gerekliliğine işaret etmektedir.[219]

Birey-toplum ilişkisinde bireyin mi toplumun mu öncelikli olduğu, toplumun bağımsız bir varlığının olup olmadığı tartışılmış olsa da bireysiz toplum ve toplumsuz birey düşünülemeyeceği muhakkaktır. Ne toplumun içinde tamamıyla kaybolmuş bir bireyden ne de kuralsız bir biçimde bireylerin bir araya gelmesinden oluşmuş toplumdan söz edilebilir.[220] Kısacası "insan toplumun, toplum da insanın ürünüdür."[221]

Bununla birlikte toplu hâlde yaşıyor olmak, aynı havayı teneffüs edip aynı gıdalarla beslenmek toplum olmak için yeterli görülmemiştir. Bunun yanı sıra ihtiyaçlar, faydalar, işler ve sosyal mahiyeti olan faaliyetler de bir toplum

---

[214] Ünver Günay, **a.g.e.,** s.4.
[215] Gönül İçli, **Sosyolojiye Giriş**, Anı Yay., Ankara 2002,s. 41.
[216] Gönül İçli, **a.g.e.**, s. 41. Ayrıca Bkz. İbn Haldun, Veliyüddîn Ebû Zeyd Abdurrahman b, Muhammed, **Mukaddime**, Çev. Süleyman Uludağ, 5.bs., Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, I/209.
[217] Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir**, Çev. Mistek Gizem Gürtürk, 3. bs., İletişim Yay., İstanbul 1991, s.40.
[218] İbn Haldun, **a.g.e.**, I/ 213.
[219] Ünver Günay, **a.g.e.**, s.3.
[220] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.22. Bkz. Edward Hallet Carr, **a.g.e.**, s.39. Ayrıca Bkz. Muhammed Kutup, **İslâm'da Fert ve Cemiyet**, Çev. Mehmet Süslü, Hikmet Yay., t.y. İstanbul, s.208. Fert-Toplum ilişkisi hakkında daha detaylı bilgi ve görüşler için bkz. Yümni Sezen, **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990, s. 46-62.
[221] Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 29. Ayrıca Bkz. Orhan Hançerlioğlu, **a.g.e.**, s. 376. Henri Bergson, **Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı**, Çev. Mehmet Karasan, M.E.B. Yay., Ankara 1962, s. 254.

olmak için gereklidir. Bunlar da iş bölümü, kâr bölümü ihtiyaç bölümü ve belli bir düzen, gelenek, görenek içinde yerine getirilebilir. Aynı zamanda düşünceler, idealler, huylar, davranışlar ve bunların herkese egemen olduğu düzen, toplumda birlik ve beraberlik oluşturur yani onu "toplum" yapar. Aynı zamanda "toplum" olarak isimlendirilen bu yapının ortak bir kaderi de vardır.[222]

İnsanların toplumlar hâlinde yaşamalarının fıtrî mi yoksa zorunlu mu olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[223] Fakat Kur'ân-ı Kerîm'e göre insanın sosyalleşme tamâyülü onun fıtrî yapısından kaynaklanmaktadır[224] ve toplumdaki bireyler arası ve birey-toplum arasındaki ilişkinin esas sebebi de Allah'ın kalplere verdiği ülfet ve uzlaşmadır.[225]

Toplum, kimyasal bazı maddelerin bileşimi ile farklı bir madde oluşması gibi bir bileşimdir. Ruhlar, düşünceler, hisler, istekler, iradeler ve bunların sonucunda kültürler birleşerek toplumu oluşturmaktadır. Fertler, doğuştan getirdikleri öz varlıklarıyla ve daha sonra kazandıklarıyla sosyal hayata dâhil olurlar ve ruhen birbirlerine kenetlenirler. Ama aynı zamanda fert olma özelliklerini de korurlar. Bu, kendine özgü ve tabiî bir sosyal birleşimdir. Nitekim az önce de bahsettiğimiz gibi Kur'ân-ı Kerîm, toplumların ortak

---

[222] Murtaza Mutahhari, **Tarih ve Toplum**, Çev. Arif İrfanoğlu, İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme Grubu, Tahran, 1997, s. 13-14. "Allah'ın yasakladığı sınırları çiğnemeyenler ile o sınırı aşan kimseler, bir gemi halkına benzerler: Onlar (kimin geminin ne tarafında yolculuk edeceğine dair) kura çektiler. Bazısına geminin üst katı, bazısına ise alt katı düştü. Geminin alt kısmında bulunanlar su almak istedikleri zaman yukarıda bulunanların yanına gidiyorlardı. Bunlar (kendi kendilerine): "Biz, bize düşen kısımda bir delik açarsak hem zahmete girmemiş hem de üstümüzdekilere zahmet vermemiş oluruz" dediler. Üst kattakiler bu aşağıdaki insanları bu dilekleriyle baş başa bıraksalardı, hepsi helak olacaklardı. Fakat onların bunu yapmalarını işlemelerini engelleselerdi hem kendileri kurtulacak, hem de mücrimleri toptan kurtaracaklardı."(Buhârî, Şerike,6).

[223] Biz, konumuzla çok ilgili bulmadığımız için bu görüşler hakkında detaya girmedik. Detaylı bilgi için Bkz. Murtaza Mutahhari, **a.g.e.**, s. 15-19.

[224] Murtaza Mutahhari, **a.g.e.**, s. 16. Konuyla ilgili şu âyeti örnek verir: "Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülalelerle ayırdık, şunu unutmayın ki Allah'ın nazarında en değerli, en üstün olanınız, içinizden takvada (Allah'ı sayıp haramlardan sakınmada) en ileri olandır. Muhakkak ki Allah her şeyi mükemmelen bilir, her şeyden hakkiyle haberdardır." (Hucurât 49/13).

[225] "…Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah kalplerinizi birbirine ısındırmış ve onun lütfu ile kardeş oluvermiştiniz…" (Âl-i İmrân, 3/103). Ayrıca bkz. Enfâl, 8/63. Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s.7.

kaderinden, ortak bir sevap ve günah defterinden bahsetmektedir.[226] Bunun yanı sıra her ümmet kendi içinde ortak bir düşünce sistemine de sahiptir.[227]

Toplumların karakteristik özellikleri bulunmaktadır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Yahudiler'in özellikleri yer almaktadır.[228] Âyetlere göre toplumsal ruh ortadan kalkmamakta bir toplum geçmişte nasılsa genel özellikleri itibariyle aynı kalmaktadır.

B. DEĞİŞİM ve SOSYAL DEĞİŞİM

Değişim en genel anlamıyla "önceki durum veya varoluş biçimindeki çeşitlenme ve başkalaşma" demektir.[229] "Belirli bir tarihsel dönem içerisinde, doğada, toplumda ve insanda gözlenen başkalaşmalar, farklılaşmalar değişme kavramıyla ifade edilmektedir."[230] "Değişim" hayatın bir kanunu, kâinatın bir geleneği[231] ve her insan topluluğunun değişmez karakteristiğidir.[232]

Toplumsal değişim, bu değişime neden olan etkenler, değişimi hızlandıran ve yavaşlatan sebepler vs. eskiden beri sosyologların inceleme konusu olmuştur.[233] Bu inceleme özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmış olup günümüzde de önem atfedilen bir konu hâline gelmiştir.[234]

---

[226] Bkz. Câsiye 45/28. Murtaza Mutahhari, **a.g.e.**, s. 21-25.
[227] "…Böylece her ümmete yaptıkları işi güzel gösterdik. Sonra dönüşleri yalnızca O'na olacak ve O da yaptıklarını kendilerine bir bir bildirip karşılığını verecektir." (el-En'âm 6/108). Murtaza Mutahhari, **a.g.e.**, s. 26.
[228] Bk. Murtaza Mutahhari, **a.g.e.**, s. 29. "Allah'ın âyetlerini inkâr edenleri, haksız yere peygamberleri öldürenleri, adaleti isteyip yaymak isteyenlerin canlarına kıyanları, can yakıcı bir ceza ile müjdele!" Âl-i İmrân 3/21.
[229] Joseph Fichter, **a.g.e.**, s.166.
[230] Bkz. Barlas Tolan, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Murat & Adım Yay. Ankara 1996, 4. Baskı, s. 276.
[231] Ejder okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, s. 19.
[232] Ejder okumuş, **a.g.e.**, s. 21.
[233] Ünver Günay, **a.g.e.**, s.324.
[234] Ünver Günay, **a.g.e.**, s.325.

Bu terimin kullanılmasında 1922'de W.F. Ogburn'un yazdığı "toplumsal değişim" (social change) isimli eserin yayınlanmasının kolaylaştırıcı etkisi bulunmaktadır[235] Tarih felsefesi ile sıkı sıkıya ilişkili olan[236] sosyal değişim, "kolektif ve toplumun tamamını veya önemli bir bölümünü ilgilendiren; toplumun yapısında, onu meydana getiren unsurlar, tabakalaşma veya sosyal teşkilatlanma durumlarında ya da toplum kültüründe ortaya çıkan köklü değişiklikleri ifade etmektedir. Yani bir toplumun tarihî akışını, mukadderatını etkileyen değişikliklerdir."[237]

Sürekli bir değişme ile karşı karşıya olması sebebiyle bizzat toplumun kendisinin tarihî seyri içerisinde bir değişim süreci şeklinde algılanması gereken[238] sosyal değişim kavramı, "toplumsal yaşamın bütünlüğü içerisindeki nitel ve nicel farklılaşmaları, kazanılan ya da yitirilen kurumsal özellikleri" içermektedir.[239] Toplum, bireylerin aritmetik bir toplamı olmadığı gibi toplum bireyden birey de toplumdan etkilenmektedir.[240] "İnsanların, karşılıklı ilişkileri ve etkileşimleri, tarihsel süreç içerisinde evrimleşmiş, toplumsal yapıda ortaya çıkan farklılaşmalar da toplumsal değişmeyi doğurmuştur."[241]

Toplum hayatında görülen her değişiklik sosyal değişme olarak adlandırılamaz. Mesela moda ile ilgili değişmeler sosyal değişme sayılamaz. Çünkü sosyal değişmede, sosyal sistemi meydana getiren yapısal unsurların ve onların işleyiş tarzının değişmesi gerekir.[242] Şunu da hemen belirtmeliyiz ki, toplumsal değişim nötr bir ifadedir, ne olumlu ne de olumsuz bir durumu gösterir. Sadece bir toplum ve grubun sosyal düzenlerindeki herhangi bir değişikliği ifade eder. Toplumun, meydana gelen değişimle birlikte çöküşü de

---

[235] Tom Bottomore, **Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz**, Çev. Ünsal Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977, s. 321.
[236] Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, s.244.
[237] Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, s.328.
[238] Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, s.244.
[239] Barlas Tolan, **a.g.e.**, s. 276. Ayrıca bkz. Orhan Hançerlioğlu, **a.g.e.**, s.86.
[240] Gönül İçli, **a.g.e.**, s. 42.
[241] Barlas Tolan, **a.g.e.**, s. 277. Halil İbrahim Bahar, **Sosyoloji**, USAK Yay., Ankara 2005, s.91.
[242] Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, s.327.

hızlanabilir, varlığını sürdürme imkânı da bulabilir.[243] Yani bu ifade, yön ve nitelik belirtmez. Bu açıdan evrim, modernleşme, yenileşme, çağdaşlaşma, ilerleme, kalkınma, gelişme gibi kavramlardan farklılık gösterir[244] ve bu kavramlar ancak değişmenin özel biçimleri olarak görülebilir.[245] Bunun yanı sıra sosyal değişme, sosyal çözülme ve sosyal olay ile de karıştırılmamalıdır.[246]

Toplumsal değişim evrenseldir, ne kadar tutucu olursa olsun mutlaka her toplum kendi içinde bir takım değişmeler yaşar.[247] Bu değişimler ani kırılmalar şeklinde hızlı olabileceği gibi ilk başta fark edilemeyecek fakat sonucu itibariyle anlaşılabilecek derecede yavaş da olabilir.[248] Toplumsal değişmede önemli olan, değişme olgusunun, toplumsal yapının bütünü üzerinde etkin olmasıdır.[249]

Aslında toplumsal değişim ifadesi, bazen toplum yapısındaki değişiklikleri anlatmak üzere dar bir anlamda kullanılırken bazen de siyasal örgütlenmeyi, ekonomiyi ve kültürü içeren geniş bir anlamda kullanılmakta olduğu için tamamıyla net bir ifade değildir.[250] Ama sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vb sistemlerin zamanla nasıl ve niçin değiştiği hususunu kapsamına alan bir konu olduğu için bir toplumu anlamada önemli olmaktadır.[251]

Barlas Tolan'ın ifadesiyle "Toplumsal değişim, toplumun her katında veya her öğesinde aynı zamanda ve hızda gerçekleşmemektedir. Bazı toplumsal kurum veya öğeler değişmeden etkilenmezler ya da diğerlerinden daha az etkilenirler; bazıları da çabuk ve köklü bir biçimde etkilenir ve aynı

---

[243] Ejder okumuş, **a.g.e.**, s. 23.
[244] Bkz. Barlas Tolan, **a.g.e.**, s. 276.. "Evrim", "gelişme" ve "ilerleme" kavramları ve bunların "değişme" kavramından farkı hakkında detaylı bilgi için bkz. T.B. Bottomore, **a.g.e.**, s. 313-321
[245] Bünyamin Duran, **İslâm Toplumlarında Sosyo-Ekonomik Değişme**, Yeni Kuşak Yay., 2.bs., Ankara 1998, s.13.
[246] Sosyal çözülme ve sosyal olay kavramlarının açıklaması için bkz. Ünver Günay, **a.g.e.**, s.244-245.
[247] Bkz. Barlas Tolan, **a.g.e.**, s. 279. Joseph Fichter, **a.g.e.**, s.166.
[248] Bkz. Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, s.324.
[249] Barlas Tolan, **a.g.e.**, s. 276
[250] Peter Burke, **Tarih ve Toplumsal Kuram**, Çev. Mete Tunçay, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay. İstanbul 1994, s. 129.
[251] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.9.

zamanda ilişkide bulundukları diğer kurum ve öğeleri de kendileriyle birlikte değişmeye sürüklerler. Toplumsal değişme, aşama aşama, dengeli bir biçimde gerçekleşebileceği gibi, çok hızlı, dengesiz ve bunalım yaratıcı bir biçimde de ortaya çıkabilir. Yaşanan toplumsal ilişki ve etkileşimler toplumun bütünlüğü içerisinde oluştuğuna göre, toplumsal değişme olgusu, birbirini tamamlayan, kendisini etkileyeni etkileyen ve etkilenenden etkilenen toplumsal öğelerin oluşturduğu bir süreç görünümündedir."[252]

1. Sosyal Değişim Nazariyeleri

Toplumun değişimi açıklamak Herakleitos'tan beri düşünürlerin ilgi alanında var olagelmiştir. Fakat bu konudaki ilk sistemli nazariye 19. yüzyılda ortaya konmuştur. Her ne kadar başlangıçta yalnızca toplum hakkında bilgi verme amacıyla kurulmuş olsalar da, bu ilk teoriler daha sonra birçok sosyolog tarafından "toplumsal değişim teorileri" olarak tanımlanmıştır.[253]

"İskoç tarihçileri ve felsefecileri (özellikle Ferguson, Miller ve Robertson), Fransız filozofları (Voltaire, Turgot, Condorcet), Alman tarihçileri ve felsefecileri (Herder, Hegel) kendi çağlarındaki toplumsal ve siyasal devrimleri açıklamak ve yorumlamak istemişler; bu konuda genel tarih teorisi çerçevesi için de çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Etkileri, Saint Simon ve Buckle gibi sonraki yazarlarda, ilk toplumbilimcilerden Comte, Marx ve Spencer'da açıkça görülmektedir."[254]

Sosyal değişim ile ilgili olarak sosyologlar birbirinden farklı birçok teori ileri sürümüşlerdir. Modern sosyolojinin kurucusu sayılan Aguste Comte ve Herbert Spencer sosyal değişme konusunda evrimci ve determinist bir görüşü savunmuşlardır.[255] Yani toplumun değişmesini daima ileriye yönelik bir

---

[252] Barlas Tolan, **a.g.e.**, s. 281.
[253] Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s.16.
[254] T.B. Bottomore, **a.g.e.**, s.313.
[255] Bu teoriler bir çok sosyolog tarafından determinist olarak nitelendirilmekle birlikte, determinist olmaktan uzak, kompleks bir yapıda olduğu da söylenmiştir. Bkz. T.B. Bottomore, **a.g.e.**, s.333-334.

tür tekâmül şeklinde anlamışlardır.[256] A. Comte'a göre toplumlar her yerde ve her zaman aynı yönde evrim gösterirler ve toplumun ilerleme veya evriminin itici gücü bilgi ve bilginin ilerlemesi ile ilgilidir.[257]

Spencer'a göre ise toplumların evrim geçirmesi kaçınılmaz gibi görünmekteyse de her toplumda muhakkak değişim olacağı söylenemez. Toplumsal evrimde önemli olan toplum içindeki fonksiyon farklılaşmasının artması ve toplumun boyutlarının genişlemesidir ve bu sonuncusu daha cok savaş ile gerçekleşir. Spencer'in "toplumsal teori analizi, en sonunda, bir çeşit kozmik evrim teorisine dayanmakta, bu teori ise, belirsiz bir istikrarsız homojenlikten belirli bir istikrarlı homojenliğe doğru evrensel bir hareketin bulunduğunu ileri sürmektedir."[258]

F. Tönnies toplumları cemaat ve cemiyet diye iki tipe, E. Durkheim de mekanik ve organik toplumlar şeklinde ikiye ayırmış, birincisinden ikincisine doğru bir gelişme ve evrim gerçekleştiğini söylemişlerdir. Fakat bu sayılanlar, sosyologlar tarafından kabul gören bir nazariye olmamıştır.[259]

Tarihi süreci bir çatışmalar süreci olarak gören diyalektik nazariyelere göre toplum tarih boyunca diyalektik bir hareketlilik içerisinde mutlak bir amaca doğru ilerlemektedir. Bu görüşün temel savunucuları Hegel ve ondan öğrendiği diyalektiği tarihi materyalizme uygulayan Karl Marx'tır.[260] Marx'a göre sosyal değişme üretimin maddî güçlerini temsil eden ekonomik tekniğe bağlıdır.[261] "Marx'ın ortaya koyduğu evrensel toplumsal değişim teorisinde, değişmenin itici gücü üretim güçleridir. Bu üretim güçlerinin ortaya çıkardığı mülkiyet sistemi ve üretim ilişkileri arasındaki çelişki, diyalektik bir biçimde önce çatışmaya, sonra uyuma dönüşerek toplumsal değişimi sağlamaktadır ve

[256] Ünver Günay, **Din Soyolojisi Dersleri**, s.247.
[257] Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s.18. A. Comte'a ve diğer pozitivistlere göre toplumlar zorunlu olarak sırası ile teolojik-metafizik ve pozitivist safhalardan geçerler. Bu safhaların detaylandırılması konumuz dışında olacağından dolayı detaylı bilgi için bkz. Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s.19. T.B. Bottomore, **a.g.e.**, s. 323.
[258] T.B. Bottomore, **a.g.e.**, s. 324.
[259] Bkz. Ünver Günay, **a.g.e.**, s.247.
[260] Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s. 22.
[261] Marx'ın bu konudaki görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s. 23.

bu değişme, tüm toplumsal sınıfların ortadan kalktığı, üretim araçlarının toplumsallaştığı bir aşamaya kadar devam edecektir."[262] Fakat bu makbul bir görüş sayılmamaktadır.[263] Evrimci modeller artık kabul edilmemektedir çünkü sosyal değişmenin kendisi de statik değil dinamiktir.[264]

Determinist sayılabilecek bir toplumsal değişim öngören[265] ve bunu tavırlar nazariyesi ile açıklayan İbn Haldun toplumun kuruluş, yükseliş ve ardından çöküş aşamalarını özetle şu şekilde anlatmaktadır: "Çöl ve vahaların tasallutu ve dayatması ile ortaya çıkan zaruret ve şiddetli ihtiyacın uyardığı ve belirlediği asabiyet, fertleri birbiriyle kenetleyerek güçlü ve dinamik bir organizasyon kurmalarına ortam hazırlar. Asabiyet, içlerinden istidat ve kabiliyeti uygun bir liderin etrafında birleşerek çevrelerine yönelir ve kendilerinden daha güçsüz asabiyetleri egemenlikleri altına alırlar. Bu aşama devlet kurmaya doğru atılmış bir adımdır. Devlet kurulduktan sonra ekonominin canlanması, ticari ve mali piyasaların gelişmesi güzel sanatların ve kentleşmenin gelişmesine bağlı olarak yatay ve dikey iş bölümü artar ve toplumsal refah düzeyi gelişir. Toplumda kurumlaşmaya paralel olarak yetenek ön plana çıkar ve asabiyenin öncelik ve aranırlığı azalır hatta zamanla hiç kalmaz. Bu yolla toplumda kozmopolitleşme ve ahlâkta yozlaşma süreci başlar. Fedakârlık, dayanışma, yardımlaşma, milliyetçilik, vatanseverlik duyguları azalır; herkes gelir ve maaşını düşünmeye başlar. Siyasi alanda tekelleşme, ehliyet ve uzmanlaşmaya yönelme olacağından devleti kuranlar yerine sonradan türemiş "yanaşma"lar ön plana çıkar; asabiye üyeleri ya küstürülür ya da muhalefete geçeceklerinden imha edilerek devre dışı bırakılır. Kültür alanında yoğun bir yozlaşma yaşandığından lüks, konfor, şatafat, israf, talan ve savurganlık alabildiğine artar, verimli ve üretken yatırımlar yerine gösterişe yönelik yatırımlar ağırlık kazanır. Yönetici azınlığın millî duyguları zayıf, hatta hiç olmadığından devlet imkânlarını talan etmekten çekinmezler, kamu harcamaları kamu gelirlerini aşacağından yöneticiler çeşitli zulümlere

[262] Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s. 25.
[263] Bkz. Ünver Günay, **a.g.e.**, s.247.
[264] Yümni Sezen, **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, s. 77.
[265] Satı el-Husrî, **İbn Haldun Sosyolojisi**, Çev. Mehmet Bayyiğit, SÜİFD, Sayı:4, Konya 1994, s.230.

başvurmaya başlar. Vergilerin çeşitlenmesi ve oranlarının arttırılmasından, vatandaşın mal ve servetinin müsadere edilmesi, insanların angarya olarak çalıştırılmasına kadar her türlü zulüm sergilenir ancak bu politikaların hiç biri yararlı sonuç vermez. Süreç giderek kötüleşir, ekonomik ve kültürel çöküntüye bağlı olarak sosyal siyasal çöküntüler de gündeme gelir ve devlet sonunda başka bir güçlü asabiyetin ya da devlet içinde bulunan bazı güçlü organizasyonların eline geçer."[266] Kısaca İbn Haldun'un toplumun yükselme ve çökme teorisi şu şekildedir: Devletin oluşumu, güçlenmesi, gelişip yükselmesi, duraklaması ve gerileyip çökmesi.[267]

20. yüzyılda değişme konusunda evrimci anlayıştan farklı olarak ritmik ve devrî bir görüş de benimsenmiştir. Bu görüşü savunanların başında Toynbee, Pareto ve Spengler gelir.

Toynbee "Meydan okuma-cevap verme" teorisinde uygarlıkların çok sert olmayan sosyal ve fizikî çevre ile yaratıcı bir azınlığın ürünü olduğunu ortaya koymakta ve seçkinci, diyalektik ve ritmik olarak nitelenebilecek bir toplumsal değişim nazariyesi ortaya çıkarmaktadır.[268] Ona göre "toplumsal değişmenin temel ekseni uygarlıklardır. Tarih; sosyal ya da fizik çevrenin uygarlıklara sürekli meydan okumasına karşılık, uygarlıkların bu duruma yeni cevaplar verme sürecidir. Uygarlıklar bu meydan okumalara olumlu bir cevap verebildikleri sürece varlığını sürdürür, veremeyince çöker."[269] "Öte yandan sosyal ya da fizik çevrenin meydan okuması bir uygarlığın ortaya çıkması ya da büyümesi için zorunlu bir koşul olmakla birlikte yeterli değildir. Zira bu meydan okumanın toplum tarafından cevaplandırılması gerekmektedir. Ancak bu elverişsiz koşullara cevap verecek olan, toplumun tek tek fertleri değil, yaratıcı azınlığıdır." Toynbee'ye göre toplumdaki yaratıcı bir azınlık o toplumun kaderini belirler. Toplumların çöküşü de "insani veya coğrafî çevrenin meydan okumasına karşı yaratıcı azınlığın aynı cevaplar vermesine,

[266] Bkz. Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s. 64. Bkz. İbn Haldûn, **a.g.e.**, I/389-392.
[267] Ejder Okumuş, "*Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*", Ed. Ejder Okumuş, İnsan Yay., İstanbul 2007, s. 16.
[268] Bkz. Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s. 25.
[269] Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s. 26.

yaratıcı azınlığın egemen azınlığa dönüşmesine ve bu azınlığın toplumu sürükleme gücünü kaybetmesine" bağlıdır.[270]

L. T. Hubhouse'un Comte ve Spencer'dan etkilenerek ortaya koyduğu değişim nazariyesi,[271] T. Parsons'un bir denge içinde basitten karmaşığa doğru giden evrimci bir model sayılabilecek teorisi, Ogburn'un icatlar, yığılma ve uyum süreçlerini kapsayan kültürel evrim nazariyesi[272], R. Dahrendof'un sosyal değişmeyi toplumsal sistemi oluşturan unsurlar arasındaki çatışma anlayışı ile açıklaması, İbn Haldun'un devrî ve P. Sarokin'in ritmik sosyal değişme nazariyesi de bilinen sosyal değişim teorileridir.[273]

2. Sosyal Değişimi Etkileyen Faktörler:

Sosyal değişim birbirinden farklı pek çok faktörden kaynaklanabilir. Bu faktörler toplumun içyapısı, toplumlar arası etkileşim ile ilgili olabileceği gibi[274] fizikî çevre ile yahut toplumun karşı karşıya kaldığı durumlar ve yaşadığı olaylar ile de ilgili olabilir. Değişime etki eden faktörler coğrafya, mekân, zaman, nüfus, muhalefet, rekabet, çatışma, işbirliği, bütünleşme, barış, göç ve şehirleşme, ekonomi, kültür, kültürel değerleri din, ideoloji, icat, keşif, sanayi, teknoloji ve karizmatik şahsiyetler,[275] psikolojik nedenler, sosyal temaslar ve eğitim[276] şeklinde sayılabilir.

Bu konuda görüş beyan eden sosyologlardan bir kısmı tek bir etkeni, örneğin yalnızca fizikî çevreyi, ırk faktörünü, iktisadî üretim yapılarını, bilgi seviyesini veya dini inançları hâkim faktör olarak görme eğilimindedirler. Fakat toplumsal değişim için tek bir etkenden bahsetmek mümkün değildir. Bilâkis değişim tüm bu faktörlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda meydana

---

[270] Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s. 27.
[271] Bkz. T. Bottomore, **a.g.e.**, s. 324..
[272] Ogburn'un toplumsal değişim nazariyesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. T. Bottomore, **a.g.e.**, s. 321.
[273] Bkz. Ünver Günay, **a.g.e.**, s.247-248. Tezimizin konu sınırını aşacağından dolayı daha fazla detaya girmedik. Daha detaylı bilgi için bkz. Richard Appelbaum, T**oplumsal Değişim Kuramları**, Çev. Türker Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, (t.y.)
[274] Bünyamin Duran, **a.g.e.**, s.12.
[275] Bkz. Ejder okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, s. 26-35
[276] Bkz. Yümni Sezen, **a.g.e.**, s. 75-76.

gelmektedir. Nitekim bahsedilen bu tek yönlü bakış açısına sahip nazariyeler, tenkit edilmekten kurtulamamıştır. [277]

Kısaca toplumsal değişimi etkileyen genel üç olgu sayabiliriz: Zaman, çevre ve insan. Zamanın geçmesi toplumlar için önemli bir durumdur fakat tek başına bir neden olamaz. Çünkü sosyokültürel değişme, tam anlamıyla insanın biyolojik yaşlanma süresi gibi değildir. Çevre faktörüne de "fiziksel çevre" "kültürel çevre" şeklinde iki farklı öğe olarak bakabiliriz.

Fizikî çevre sürekli bir değişim içindedir ve bu değişimler bazen insanın doğayı kontrol altına almasıyla bazen de doğanın kontrol edilemeyen güçleri yoluyla gerçekleşebilir. Bunun yanı sıra kültürel çevre de insan davranışı üzerinde etkilidir ve daha sonra bu davranışlar yoluyla kültürel çevre değiştirilir. Değişmenin bizim tezimizi en çok ilgilendiren kısmı ise insan ile ilgili olanıdır. Kişilerin değişmeyi, değişmenin de kişileri etkilemesi oldukça önemlidir. Kişilerin gruplar ile olan etkileşimi sonucu grup üyelerinin hacmi ve tipi değişir ve bir süre sonra da bu grup bütünüyle yeni bir yapıya bürünmüş olur. [278]

[277] Ünver Günay, **a.g.e.**, s.332.
[278] Joseph Fichter, **a.g.e.**, s.167-168.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE

SOSYAL DEĞİŞİM ve SEBEPLERİ

A. KUR'ÂN-I KERÎM'E GÖRE TOPLUMUN DEĞİŞİMİ

Toplumsal değişimi tanımlarken, bu ifadenin, kendi başına olumlu veya olumsuz bir anlam taşımadığını yani özünde nötr olduğunu belirmiştik. Biz konuyu özel olarak er-Ra'd 13/11 ve el-Enfâl 8/53. âyetler ile sınırlı tutacağımız için daha ziyade olumsuz değişimin sebep ve sonuçları üzerinde duracağız.

Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımız zaman bazı karakteristik özelliklerini ön plana çıkararak bir takım toplumların yükseliş ve çöküşlerinden bahsettiğini görmekteyiz.[279] Peki, bu değişimler nasıl gerçekleşmektedir ve bu hususta özne kimdir?

Kur'ân-ı Kerîm, tarihsel determinizmi, organizmacı tarih anlayışını veya evrimci tarih anlayışını kabul etmemektedir. Çünkü Kur' ân, bir yandan evrende mutlak bir düzenin varlığından söz ederken; öte yandan bunun mutlak bir mekanizma olmadığını hatırlatır. Evren belirli yasalara göre işlemektedir, ama bu işleyişinde asla Allah'tan bağımsız değildir.[280] Toplumlar kendi

[279] Bkz. Şuarâ 26/10-11, 57-58, 139, 149, 158, 165-166, 173, 181-183, 189.
[280] Ejder Okumuş, *"Kur'ân'da Kolektif Sorumuluk"*, Ed. Bedrettin Çetiner, Kur'an-ı Kerim'de Mesuliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 237.

iradeleriyle bu kanunlar dâhilinde çökmeye yahut yükselmeye ve varlığını sürdürmeye imkân bulurlar.

İnsanın, nefsine yerleştirdiği fikirler toplum alanında belli davranış biçimlerine yol açmaktadır. Eğer toplumsal alanda Allah tarafından bir değişim meydana gelmişse bu, daha önce toplumun kendisinde bir değişim oluşturduğunu gösterir.[281] Bütün faktörlerin karşılıklı etkileşimi içerisinde rol alan ve böylece sosyal tarihi ve toplumun değişme seyrini ve geleceğini belirleyenler de insanlar olmaktadır. Zaten böyle olduğu içindir ki Kur'ân-ı Kerîm'de de "bir toplum kendi durumunu değiştirmedikçe, içinde bulunduğu iyi yahut kötü durumun Allah tarafından değiştirilmeyeceği"[282] söylenmektedir ve şu hâle göre sosyal değişmenin âmilleri insanlardır. İnsan grupları içerisinde ise sosyologlar, elitlerin (seçkinler, aydınlar) sosyal hareketlerin ve baskı gruplarının sosyal değişme vakıası içerisinde belirleyici roller aldıklarını öne sürmektedirler.[283]

Buna göre, Kur'ân-ı Kerîm'deki toplumsal değişime aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşen bir hareket olarak nitelendirilebilir. Yani Kur'ân'a göre toplumsal değişimdeki temel etken insandır ve "İnsan ve toplum, tarih çarkının şuursuz dişlileri değildir".[284]

Bütün bunların yanı sıra tarihsel süreç toplumların geçirdikleri değişimler hususunda tarafsız değildir ve sağlıklı bir toplumu, ahlâkî ve toplumsal açıdan sağlıksız bir toplumdan kesin bir biçimde ayırmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça Allah Teâlâ'nın takva sahiplerinden ve iyilik

[281] Mehmet Pamak, **İslâmî Şahsiyet ve Toplumsal Değişim**, Buruc Yay., Haziran 1995, İstanbul, s.77.
[282] Bkz. Enfâl 8/53; Ra'd 13/11.
[283] Ünver Günay, **a.g.e.**, s.332.
[284] Talip Özdeş, "*Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur'ân'ın Tarihsel Olduğu Tezi Üzerine Bir Değerlendirme"*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sivas 2003, s.183-198.

yapanlardan yana olduğu, kötülük işleyenlerle salih amellerde bulunanların ne bu dünyada ne de ahirette bir tutulamayacağı bildirilmektedir.[285]

Kur'ân-ı Kerîm'e göre toplumların yükseliş ve çöküşlerinin temelde dört unsura dayanmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar, adaletin sağlanması veya adaletin ortadan kalkması[286], toplumun birlik olması veya ayrılık içinde bulunması[287], iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanması veya kötülüğün hâkim olması[288], son olarak da toplumun ahlâklı olması veya olmamasıdır.[289]

B. SOSYAL DEĞİŞİMİN SEBEPLERİ

1. İlâhî Sebepler

1.a. Sünnetullah

Sünnetullah, *sünnet* ve *Allah* kelimelerinden oluşmuş bir isim tamlamasıdır. Cahiliye döneminde "sünnet" ve "Allah" lafızları kullanılmaktaydı. Ancak sünnetullah, Kur'ân-ı Kerim'e has bir kullanımdır.[290] Sünnet, "orijinal, sürekli ve belli bir standarda oturmuş (iyi veya kötü) davranış biçimi"demektir.[291] Ayrıca bir şeyi açıklığa kavuşturmak, iyi veya kötü yeni bir yöntem ortaya koymak anlamlarında da kullanılmaktadır.[292] Bu kelimenin kökeninde "süreklilik" karakteri vardır[293] ve Kur'ân'da genellikle "değişmez kanunlar ve hükümler" anlamında kullanılır. Sünnet, her türlü değişmeye rağmen sürekli aynı kalan bir hayat tarzını ifade eder. Örneğin Âl-i İmran Sûresi'nde bu kelime hayat tarzı, yaşama biçimi şeklinde tefsir edildiği gibi,

---

[285] Nahl 16/128. Bkz. Mazharuddin Sıddıkî, **Kur'ân'da Tarih Kavramı**, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yay., İstanbul 1982, s. 13-22.
[286] Buna Firavun'un denizde boğulması örnek olarak verilebilir. Bkz. el-Bakara 2/49-50.
[287] Bkz. Âl-i İmrân 3/103-105; En'âm 6/65; Enfâl 8/46.
[288] Mâide 5/79.
[289] Hûd 116; Enbiyâ 21/13; Mü'minûn 33-64. Bkz. Murtaza Mutahhari, **a.g.e.**, 1997, s. 185.
[290] Ömer Özsoy, **Sünnetullah -Bir Kur'ân İfadesinin kavramlaşması-**, Fecir yayınları, Ankara 1994, s.46.
[291] Ömer Özsoy, **a.g.e.**, s. 53.
[292] İlyas Çelebi, DİA, "*Sünnetullah"* md., İstanbul 2010, XXXVIII/159.
[293] Ömer Özsoy, **a.g.e.**, s.51

geçmişlerin şeriatı veya geçmiş ümmetlerin iyi veya kötü gidişatı diye de tefsir edilmiştir. Sünnetin Kur'ân'daki bir başka anlamı da " tevhid dini üzere yaşayışları olan muvahhidlerin yolu"dur."[294] Hz. Peygamber'in yaşam tarzı olan sünnet, diğer insanlar için kullanıldığında "iyi ve kötü çığır" anlamına gelmektedir.[295] Kur'ân ve hadislerde sosyolojik içeriğe sahip bir kelimedir. Sosyal olayları tevhid açısından değerlendirmekte kullanılır. İnsan topluluklarının yaşam tarzları, hayat anlayışları, kültür ve medeniyetleri bu kelime ile ifade edilir.[296] Sünnet kelimesi Kur'ân'da, "sünetullah"[297], "sünnetunâ", "sünnetu men…" ve "sünnetu'l-evvelîn"[298] gibi tamlamalar içinde yer almaktadır.

Sünnetullah ise, en genel anlamıyla "Allah Teâlâ'nın koyduğu kanun, nizam" demektir. Bu kelime ile Allah'ın yaratma ve yönetmesinde öteden beri süregelen ve değişmeyen uygulamasının bulunduğuna işaret edilmektedir.[299] "tabiat kanunları" şeklinde yaygın bir anlama sahip olan bu tamlamanın Kur'ân'daki asıl anlamı "toplum yasaları"dır.[300] Bu ifadenin yanında, aynı anlamı ifade etmek için Kur'ân'da "kavl, fıtrat, halk, hak, kelimetullah, kelimetü Rabbik" ifadeleri de yer almaktadır.[301] Ayrıca bir âyet[302] hariç, içinde sünnet kelimesinin geçtiği bütün Kur'ân ifadeleri sünnetullah ile anlamdaş kabul edilebilir.[303]

Kâinatta her bakımdan, Allah Teâlâ'ın yaratmış olduğu bir düzen vardır.[304] Cenâb-ı Hak tüm kâinatın işleyiş kanunlarını belirlemiştir. Güneşin doğuşu, batışı, ayın hareketleri, yağmurun yağışı gibi tabiat olayları hep bir düzenlilik içinde ve Allah Teâlâ tarafından konulmuş tabiat kanunları

[294] Hüseyin K. Ece, **İslâm'ın Temel Kavramları**, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s.602.
[295] Müslim Zekât 69, hadis no: 1027, 2/705, 4/2059. Hüseyin K. Ece, **a.g.e.**, s. 603.
[296] Hüseyin K. Ece, **a.g.e.**, s.602.
[297] Ahzab 33/38; Fâtır 35/43; Mü'min 40/85.
[298] Enfâl 8/38; Hicr 15/13; Kehf 18/55; Fâtır 35/43.
[299] İlyas Çelebi, **a.y.**
[300] İlyas Çelebi, **a.y.**
[301] İlyas çelebi, **a.y.**
[302] "Allah size helâl ve haramı açıkça bildirmek, size daha önce geçmiş iyi insanların yollarını göstermek ve yuvanıza dönmenizi sağlayıp günahlarınızı bağışlamak ister. Allah alîm ve hakîmdir." (Nisa 4/26)
[303] Ömer Özsoy, **a.g.e.**, s.61
[304] Mülk 67/3-4; Secde 32/5.

çerçevesinde meydana gelir. Birçok âyette bu işleyiş kanunları dile getirilmektedir.[305] Var olan bu düzen elbette yalnızca cansız ve iradesiz varlıkları kapsamamaktadır. Yeryüzünün halifesi olan[306] ve iradesi bulunan[307] insan ve insanlardan oluşan toplumlar için de bir takım ilerleme, gerileme, çökme yasaları konulmuştur. Toplum için belirlenmiş bu yasalar karşılıklı ilişkiler ve türlü yönelişlerle gerçekleşir.[308]

İnsan, irade sahibi bir varlık olması hasebiyle yaptığı her fiilden ve bunların doğuracağı sonuçlardan sorumludur. Bu sorumluluğun yanında ferdin yaptığı işler sadece kendisini değil, içinde bulunduğu toplumu da etkilemektedir. Nitekim Kur'ân'da da insanların ferdî veya toplumsal olarak yaptıkları eylemlerin etkilerinden ve sonuçlarından bahsedilmekte, toplumların kendi durumlarını değiştirmeleri sonucunda değişecekleri, aksi takdirde mevcut durumlarını koruyacakları belirtilmektedir.[309]

Ayrıca tabiat kanunlarıyla sosyal kanunlar da Kur'ân-ı Kerîm'e göre birbirleriyle sıkı sıkıya ilişki içindedir. Sosyal kanunlara uyulmaması hâlinde tabiat kanunlarının devreye girerek helâki hazırladığı ifade edilmektedir.[310] Nuh kavmi iman etmemiş, sosyal olarak mevcut küfür durumunu değiştirmemiş ve bunun sonucu olarak da tabiî bir olay olan tufan ile helâk edilmiştir.[311] Diğer bazı kavimlerin helâk sebepleri ve hangi tabiî olayla helâk edildikleri Kur'ân'da sıkça yer verilen ve üzerinde düşünülmesi istenen bir olgudur.[312]

Allah Teâlâ, adaleti gereği her topluma kendilerini uyarması için peygamber göndermiştir.[313] Nitekim O, bir topluma gereken uyarıyı yapmadan

---

[305] "Ne güneş aya kavuşabilir, ne gece gündüzün önüne geçebilir. O gök cisimlerinden her biri, birer yörüngede akar, durur." (Yâsin 36/40).
[306] Bakara 2/30.
[307] Bkz. İnsan 76/2-3; Şems 91/7-8; Fussilet 41/46.
[308] Yümni Sezen, **İslâm Sosyolojisine Giriş**, s.65.
[309] Bkz. Enfâl 8/53; Ra'd 13/11.
[310] İlyas Çelebi, **a.y.**
[311] İlyas Çelebi, **a.g.e.**, s.160.
[312] En'âm 6/6.
[313] "Zaten uyaran bir peygamber gelmiş olmayan hiçbir ümmet yoktur." (Fâtır 35/24)

onu helâk etmez.[314] Peygamberlerin görevi bahsedilen bu kanunları bildirmek[315], Allah Teâlâ'ın istediği bir yaşam süren toplumların henüz dünyadayken de iyi bir şekilde hayatlarını devam ettireceklerini, O'nun isteklerine isyan edenlerin ise helâkten kurtulamayacaklarını, dünyada da ahirette de kötü bir duruma düşeceklerini insanlara anlatmaktır.

Dünyaya insanın gönderilmesinden itibaren hep toplum kavramı var olagelmiştir. Dolayısıyla Allah Teâlâ'nın toplum ile ilgili kanunları o zamandan itibaren herhangi bir değişikliğe uğramadan uygulanmıştır. Bu sosyal kanunlar iki yönlüdür. İnsanın iradesine bağlı olan yönünün yanında kanun koyucu olarak Allah Teâlâ'nın iradesine bakan yönü de vardır. Bu yüzden Kur'ân'da sünnetullahın işleyişine dair ayetlerin bir kısmında insan iradesinden bahsedilirken[316] bir kısım âyetlerde değişim yalnızca Allah Teâlâ'nın iradesine bağlanmıştır.[317]

Sünnetullah ifadesinin geçtiği ayetlere baktığımızda bir ayet[318] hariç olmak üzere hep toplumsal alan ile ilgili olarak ve geçmişteki kavimlerin durumlarından ders çıkarılmasını öğütleme amacı ile kullanılmış olduğunu görürüz. Peygamberimiz dönemindeki kâfirler ve münâfıklar için birer tehdit içeren bu âyetler aynı zamanda Allah Teâlâ'nın topluma dair belirlemiş olduğu yasaları öğretmektedir.

Allah Teâlâ hiçbir kavme ayrıcalık tanımadan kanunlarını uygulamaktadır. Allah'ın muamelesi toplumun davranışına göredir. Bu kanunların en görülür olduğu alanlardan bir tanesi toplumların helâkidir. Bir toplum kendisine gelen peygambere iman eder ve içinde bulunduğu küfür durumundan çıkarsa Allah Teâlâ da onun işlediği günahları bağışlar, fakat iman etmezse helâkten kurtulamaz.

---

[314] "Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir halkı cezalandırmayız." (İsrâ 17/15). Ayrıca bkz. Şuarâ 26/208-209; En'âm 6/131. Bkz. İbn Kesîr, **a.g.e.**, VI/177.
[315] İlyas Çelebi, **a.y.**
[316] Ra'd 13/11.
[317] İsrâ 17/13.
[318] "Allah'ın, kendisine takdir edip helâl kıldığı bir hususu yerine getirmekte Peygambere herhangi bir güçlük yoktur. Sizden önce gelip geçen peygamberler hakkında da Alah'ın kanunu böyle cari olmuştur. Allah'ın emri, mutlaka yerini bulan bir kaderdir." (Ahzab 33/38)

1.b. Toplumların Süresi

Kur'ân-ı Kerîm toplumlara gerçek ve yaşayan bir varlık gözü ile bakmaktadır.[319] Her kişi için belirlenmiş bir ömür süresi bulunduğu gibi toplumların da varlıkların devam ettirdikleri bir müddet vardır.[320] Bu süre Kur'ân'da "ecel" kelimesi ile ifade edilir. Ecel, "bir şey için belirlenmiş süre", "insan yaşamının belirlenmiş müddeti", "ömrün sonu"[321] anlamlarına gelmektedir. Yedi âyette ecel kelimesi toplum ile ilgili olarak kullanılmıştır.[322] Kur'ân-ı Kerîm'de bir toplumun yok olma zamanı "mev'îd" kelimesi ile de ifade edilmektedir.[323]

Ecelin gelmesi için illa o toplumu oluşturan bütün fertlerin ölmesi gerekmez. Ölüp giden, ümmetin yaşayan varlığıdır, varoluşudur.[324] Ecelin son bulması, bazen maddî bakımdan olduğu gibi bazen de manevî bakımdan bir yok oluşa işaret etmektedir. Toplumun, bir tabiat olayı ile helâk olması ecelin maddî yönüne; zaaf, parçalanma veya hezimete uğraması ise mânevî yönüne örnek teşkil eder.[325]

İbn Abbas ve müfessirlerin çoğuna göre,[326] el-A'râf 7/34. âyette geçen ecel kelimesi mutlak ömür manasında olmayıp, azap ve ölüm vaktidir.[327] Binaenaleyh "her ümmetin bir eceli vardır" hükmü itaatkâr olan bir toplumun normal yaşantısına mâni değildir.[328] Çünkü Allah Teâlâ, peygamberlerini yalanlayan ve benzer suçlar işleyen toplumları kökten yok edici bir azabı hak edinceye kadar belirli bir süre içinde yaşatmaktadır. Âyette kastedilen ecel de budur.[329] Yani helâk olan her kavim Levh-i Mahfuz'da belirlenen İlâhî bir

---

[319] Murtaza Mutahhari, **a.g.e.**, s. 25.
[320] "Her ümmet için belirlenmiş bir müddet vardır. Vâdeleri gelince ne bir an geri bırakabilir, ne de bir an öne alabilirler."(A'raf 7/34)
[321] Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 13.
[322] Bkz. A'raf 7/34; Yunus 10/49; Hicr 15/4-5; Mü'minûn 23/43; Nahl 16/61; Tâhâ 20/129.
[323] Kehf 18/58, 59.
[324] Muhlis Akar, **Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Toplumların Helâk Oluş Sebepleri ve Şekilleri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1986, s. 15.
[325] Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 17
[326] Elmalılı Hamdi Yazır, **a.g.e.**, III/2156
[327] er-Râzî, **a.g.e.**, XIV/56.
[328] Elmalılı Hamdi Yazır, **a.y.**
[329] er-Râzî, **a.y.**

yasaya göre helâk olmaktadır. Sebep ve şartlar meydana geldiğinde helâk edilirler. Bir toplum iman edip güzel hareket ederse Allah da onun ecelini uzatır ama bunun aksi biçimde davranırsa o zaman eceli son bulur ve varlığı nihayete erer. [330]

Mevdûdî bu konuda şunları söylemektedir: "Her ümmete belli bir süre verilmiştir" ifadesi; yıl, ay ve gün şeklinde sınırlanmış bir zaman biriminin sonunda, derhal sırası gelmiş bir topluluğun ortadan kaldırılması, helâk edilmesi demek değildir. Fakat bu, muteber bir toplum olarak gücünü göstermesi için, her bir topluluğa verilmiş olan imkânların bir ahlakî sınırının bulunduğunu belirtir. Bu sınır, iyi ameller ile kötü amellerin nisbetine göre belirlenir. Allah Teâla bir topluluğa, iyi işleri kötü işlerine nisbetle daha aşağı seviyeye düşünceye kadar müsamaha eder. Ve bu sınır da aşılınca, o günahkâr ve rezil topluluğa artık hiç bir mühlet verilmez."[331]

Bazı tarihçi ve sosyologlar, bütün toplumlar için geçerli belli bir süre olduğunu, bu süre sona erdiğinde kesinlikle tarih sahnesinden silineceklerini ileri sürmektedir. Kur'ân'da geçen "ecel" kavramı bu tarz bir ömür süresini kastetmemektedir. Yani Kur'ân "Her ümmetin belirlenmiş bir ömür süresi vardır. Artık o vâdeleri gelince, onu ne bir saat ileri, ne de bir saat geri alabilirler."[332] derken belli bir yüzyılın belli bir senesine kadar olan ömürden bahsetmemektedir. Nitekim diğer bazı âyetlerde toplumların ömrünün dürüstlük, fertlerin hem kendileri iyi olup hem de diğer fertleri iyiye yönlendirmeleri gibi daha başka faktörlere bağlı tutulduğu, bu durum içinde bulunan kavimlerin haksız yere helâk edilmeyeceği söylenmektedir.[333] Ayrıca "ecel" kavramı nedenselci bir anlayışla yorumlanırsa, toplumların iradeleri ile yaptıklarından sorumlu olduklarını bildiren âyet ve hadisler anlamsızlaşır.[334]

---

[330] Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 16.
[331] Mevdûdî, **a.g.e.**, II/29.
[332] Yunus 10/49.
[333] Hud 11/117. Ayrıca Bkz. En'âm 6/131.
[334] Amiran Kurtkan Bilgeseven, **Sosyolojik Açıdan İslâmiyet ve İslâmî Kavramlar**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, s.143-144.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki kastedilen toplumların süresi yani "eceli sürecin zirvesi, limiti, ulaşılabilecek son nokta, bardağı taşıran son damla, söz konusu toplum için zamanın durduğu an" olarak anlaşılabilir.[335]

2. Beşerî Sebepler

2.a. Bireysel Sebepler

2.a.1. İrade, Hürriyet ve Sorumluluk

Bir takım batılı düşünürlere göre fert toplumda yok olmuştur ve ferdin varlığı tek başına ayrı bir şeymiş gibi kabul etmek bir aldatmacadır. Onların düşüncesine göre Toplum canlı bir varlıktır, fert de onun bir hücresidir. Tarihî duygu, insanlığın hayatını, zaman tarafından tamamen kuşatılmış sınırlı bir görüntü gibi çizer. Çeşitli çağlarda insan hayatının çeşitli şekillerini tayin eden, zamandır." Yani insan iradesiz bir biçimde zamanın ve toplumun ürünüdür, ferdin varlığı önemsizdir.[336]

Hegel bu dünyadaki herhangi bir değişikliğin "dünyanın ruhu"nun bir ilerleme ve gelişmesinin kesin bir yansıması olduğunu düşünürken, Marx da insanı üretim araçlarının ürettiği bir ürün olarak görmektedir. Marx'a göre insan bağımsız bir şekilde kendisi için herhangi bir yolu seçemez. Görevi, iktisâdî zorunluluğun gereğine uygun olarak gelişen zaman etkeninde dolaşmaktır. İslâm ise, "insanın bütün değerinden ve seçme hürriyetinden mahrum bırakıldığı bu yere insanı oturtmayı kesin bir şekilde reddetmiş, onu "Allah'ın yeryüzündeki halifeliği" makamına oturtmuş[337], ona güzel rızıklar, dünya nimetlerinden faydalanma[338] ve yaratılanların çoğuna karşı üstünlük[339] vermiştir.[340]

---

[335] Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s.347.
[336] Bkz. Abdulhamid Sıddıkî, **Tarihin Yorumu**, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Düşünce Yay., İstanbul 1978, s.107.
[337] Bakara 2/30; Hicr 15/28-29.
[338] Nahl 5/14; Hacc 22/65.
[339] İsrâ 17/70.
[340] Bkz. Abdulhamid Sıddıkî, **a.g.e**., s.108.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, insan bulunduğu toplumun içinde varlığını yitirmiş ve onun karşısında edilgen bir konuma sahip değildir. Bilâkis etken ve toplumun gidişatı üzerinde rol oynayan bir varlıktır. Toplumu belli bir süre çöküşten kurtarmaya birkaç kişinin veya azınlığın ıslah hareketleri vesile olabilirken[341] çöküşünün de aynı şekilde azınlıktan yahut tek bir bireyden kaynaklanması[342] da bireyin toplum karşısında edilgen olmadığını göstermektedir.[343]

Kur'an birçok yerde kişisel sorumluluk ilkesini sık sık vurgulamaktadır. Çünkü hiç kimse ifade ettiklerini tam anlamaksızın körü körüne doğru yola tabi olamaz.[344] Nitekim Allah Teâlâ dileseydi bütün insanları belli esaslar etrafında toplanan tek bir topluluk hâline getirebilirdi.[345] Fakat ona özgür iradesiyle farklı inanç ve eylemlerde bulunabilme ve aklı ile hakkı seçebilme yeteneği vermiş [346] ve bunların sonuçlarından onu mesul tutmuştur.[347] Böylece insana kendi geleceğini kendi elleriyle oluşturma fırsatı tanımıştır.[348] Eğer böyle olmasaydı "iyi" ve "kötü" kelimeleri hiçbir anlam ifade etmezdi.[349]

---

[341] Hud 11/117.
[342] Kamer 54/23-30; Hud 11/64-66.
[343] Ejder Okumuş**, Kur'ân'da Toplumsal Çöküş**, s.76.
[344] Mevdudî, **a.g.e.**, III/89.
[345] Bkz. Mâide 5/48; Hûd 11/118; Nahl 16/93; Şûrâ 42/8. "Ümmeten Vâhideten" ifadesinin "Belli esaslar etrafında toplanma" anlamına geldiği görüşü ve bu konudaki diğer görüşler için bkz. Hasan Keskin, **Kur'ân'da Ümmet Kavramı**, Rağbet Yay., İstanbul 2003, s. 77-78.
[346]"Herbir nefse ve onu düzenleyene, Ona hem kötülüğü, hem de ondan sakınma yolunu ilham edene yemin olsun ki…" (Şems 91/7-8). Beled 90/10 âyetine de bu konuya dayanak olacak şekilde şöyle meâl verilebilir: "İnsana hayır ve şer yollarını göstermedik mi?". Bkz. Buhârî Tefsîru Sure, 90. "De ki: "İşte Rabbiniz tarafından gerçek geldi. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin." (Kehf 18/29). "Biz insanı katışık bir meniden yarattık. Onu denemek istiyoruz; bu sebeple de kendisini işiten ve gören bir varlık yaptık. Ona yolu da gösterdik; artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur." (İnsan 76/2-3)
[347] "Allah'ın buyruklarını umursamayan şu insanların kendi tercihleri ile yaptıkları işler yüzünden karada ve denizde (bütün dünyada) bozukluk ortaya çıktı, nizam bozuldu. Doğru yola ve isabetli tutuma dönme fırsatı vermek için, Allah, yaptıklarının bazı kötü neticelerini onlara tattırır." (Rum 30/41)
[348] "İyilik ederseniz, kendinize iyilik etmiş olursunuz. Kötülük ederseniz, onu da kendi aleyhinize işlemiş olursunuz." (İsrâ 17/7). Ayrıca bkz. Fussilet 41/46; Câsiye 45/15. Abdullah Emin Çimen, **Niçin Helâk Oldular**, Akademi Yay. İzmir 2008, s. 53.
[349] Bkz. Abdulhamid Sıddıkî, **a.g.e.**, s.107.

Elbette hürriyetten kasıt başıboşluk ve kanunsuzluk değildir.[350] İnsanın, bu şekilde irade sahibi ve özgür olması, yeryüzünde diğer varlıklardan farklı olarak, [351] sorumlu olmasını da beraberinde getirmektedir. Bu sorumluluğun sonucu olarak, gerçekleştirdiği eylemlerden dolayı Allah tarafından hesaba çekilecektir. [352] Çünkü o, göklerin, yerin ve dağların kabul edemediği bir emaneti kabul etmiş, bu dünyaya sınanmak için gönderilmiş ve emanetin gereğini yerine getirmeyenler Allah Teâlâ tarafından zalim ve cahil olarak adlandırılmışlardır. [353] Peygamberler dahi bu sınanmanın ve hesaba çekilmenin hâricinde değildirler. Ancak peygamberlerin görevi insanlara tebliğ etmek, insanların yükümlülüğü de bu tebliğe uygun davranmaktır.[354]

"Eylem, söylem hatta düşünce ve niyetlere dair küçük-büyük hiçbir şeyi dışarıda bırakmayacak şekilde yazılmış, kaydedilmiştir. [355] Bütün uzuvlar kendi görev alanından sorumlu olup,[356] yaptıklarından dolayı sahiplerinin leh veya aleyhinde şahitlik yapacaklardır.[357] Yapılan bu şahitlikler muvacehesinde kim de zerre ağırlığınca iyilik veya kötülük yapmışsa onların karşılığını mutlaka görür.[358] Kur'ân-ı Kerîm böyle bir sorumluluk çerçevesi ortaya koymaktadır."[359]

Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda, bireysel sorumluluğun esas olduğunu görürüz. Herkes kendi yaptığı eylemlerden hesaba çekilecek ve kimse bir başkasının günah yükünü taşımayacaktır.[360] Bunun yanı sıra öyle günahlar da vardır ki, bunları tek bir kişi veya toplumun az bir kısmı dahi işlemiş olsa

[350] Kıyamet 73/35-36. Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kur'ân**, Çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998, s.90.
[351] Ahzâb 33/72.
[352] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 51.
[353] Ahzâb 33/70.
[354] Mâide, 5/109; A'râf, 7/6; Enbiyâ, 21/23. Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s. 101.
[355] Kamer, 54/53; Nebe', 78/27-30.
[356] İsrâ 17/36.
[357] Nûr 24/24.
[358] Zilzâl 99/7-8.
[359] Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s. 101.
[360] Bkz: Bakara 2/134; En'am, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Necm, 53/39-41.

toplumun tamamını etkileyebilecek niteliktedir. [361] Fakat yine de esas olan, sorumluluğun bireyselliğidir.[362]

Kur'ân-ı Kerîm, ahirete kıyasla bu dünyanın bir oyun ve eğlenceden ibaret[363] ve bir imtihan meydanı olduğunu söylemektedir. Dünya, savaşın da sanatın da edebiyatın da ekonominin de teknolojinin de dâhil olduğu çok ciddi bir oyun ve oyalanmadır. Bu, hayatın, dünyanın ve içindekilerin basite indirgenmesi değil onlara anlam yüklenmesi anlamına gelir. İnsan ve toplumun varlığı yalnız başına bir anlam ve değer ifade etmez. Onlara anlam ve değerin yüklenebilmesi, mutlaka mukayeseyi zorunlu kılmaktadır. O halde imtihan da değerli olmanın ölçüsü olarak konulmuştur.[364]

"*Ektiğiniz tohuma baksanıza! Siz mi onu yetiştiriyorsunuz Biz mi?*"[365] âyetinde görüldüğü üzere tabiattaki bir takım kanunların hem insan hem de Allah ile ilgili yönü vardır. Bu sonuca ulaşmak için insanın tohum ekmesi gerektiği gibi Allah'ın müdahelesi yani yaratması olmadan da bu sonuç meydana gelmez. İnsan bitkiyi eker fakat botanik yasalarını o koymamıştır. Toplumsal yasalar da bu şekildedir. İnsan fiileri sonucunda ortaya çıkan durumlara dair yasaları Allah koymuştur ve bu sonuçlar dünyada toplumsal, ahirette ise bireysel olarak görülür.[366] Allah'ın, bir toplum kendi durumunu değiştirmedikçe onlara olan nimetini değiştirmeyeceğini bildirmesi[367] de bu şekilde bir toplumsal yasanın ifadesidir.

Kısaca şu söylenebilir ki Kur'ân-ı Kerîm'e göre her olayın arkasında Allah Teâlâ olmakla ve bütün olay ve olgular Allah Teâlâ'nın meşieti ve iradesi dâhilinde gerçeklik elde etmekle birlikte, sosyal olaylarda, sosyal değişme ve çöküşlerde sorumlu olan, büsbütün insanlar ve toplumlardır.[368] Bu

---

[361] Elmalılı Hamdi Yazır, **a.g.e.**, V/3767.
[362] Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s. 108.
[363] Bkz. En'âm 6/32.
[364] Yümni Sezen, **a.g.e.**, s. 62-63. Ahmet Küçük, a.g.e., s. 8.
[365] Vâkıa 56/63-64.
[366] Cevdet Said, **Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları**, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1984, s.62.
[367] Ra'd 13/11; Enfâl 8/53.
[368] Bkz. Âl-i İmrân 3/165; Yunus 10/13; Hûd 11/101, 117 vs.

konuda insanın iradesi kısıtlanmamaktadır. Çünkü Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de açık bir biçimde insana irade ve hürriyet verdiğini beyan etmektedir.[369]

Temel Yeşilyurt da insanın sorumlu oluşu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "Kur'an insana bireysel sorumluluğun temeli olan kendi eylemlerini gerçekleştirme özgürlüğü tanır ve onu kendinin insanı olmaya çağırır. Sorumluluğu üstlenebilecek güçlü ve karakterli bir kişilik, sağlam bir benlikten doğar. Çağdaş hümanist çözümlemelerin insanın eğilim ve yeteneklerini özgürce sergilemesine tek yanlı sağladığı imkân, bireyselliği yüce ve soylu bir şeymiş gibi överek sınırlanamaz bir bencillik ve hoşgörü eksikliğinin yayılmasına göz yummaktadır. Kur'an'ın insanın davranışlarını serbestçe sergileme özgürlüğü karşısına, sağlam bir sorumluluk bilinciyle çıkması, bireysel ya da toplumsal anlamda özgürlüğün kötüye kullanımının önüne geçer."[370]

2.a.2 Kişinin Tarihin Oluşumuna Etkisi

Evren ve tarihin insanın içinde yaşadığı, doğrudan ilgili olduğu ve sürekli bilgi edinmeye çalıştığı iki temel alan olması sebebiyle bu ilişki, birlikte oluş içinde kendini tamamlayabilmesi, kimliğini anlayabilmesi ve buna uygun davranabilmesi için, onun evren ve tarih karşısındaki konumunu açık bir biçimde belirlemesi gerekmektedir. Çünkü evrendeki varlıklar içinde, öğrenme ve öğrendiklerini eyleme dökme yetisine sahip olan yegâne varlık insandır ve bu yetiden dolayı içinde yaşadığı bu evreni, doğal çevresini bir kültür alanına, bir dünyaya çevirebilmektedir. Tarih, insan hayatının bir ifade biçimidir ve yorumlanabildiği zaman insanın evren ve tarih karşısındaki konumu anlaşılabilecektir. Çünkü tarih, insanın yüklendiği misyonu ne ölçüde yerine

[369] Bkz. Bakara 2/81; Enfâl 8/53; Ra'd 13/11, 39; Nahl 16/112; İsrâ 17/ 15, 18-20; Kehf 18/29; Ankebût 29/40; Rum 30/41; Fâtır 35/43; Fussilet 41/46; Şûrâ 42/48; Câsiye 45/15; Necm 53/38-39 vs. Ejder Okumuş, **a.g.m.**, s. 240.
[370] Temel Yeşilyurt, "*Kur'ân Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)*", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2005, s.42.

getirdiğini kayıt altına almakta ve sonuçta ortaya çıkan kâr ve zarardan onu sorumlu tutmaktadır. [371]

Allah Teâlâ, toplumların yükseliş ve çöküşleri ile ilgili yasalar koymuş ve bunları uygulamaktadır.[372] Fakat bu, tarihin insan iradesinden bağımsız bir biçimde şekillendiği anlamına gelmemektedir. İnsanlar bu yasaları ortadan kaldıramasalar da, bu yasaların işlemesi için gerekli şartları oluşturabilir ya da ortadan kaldırabilirler.[373] "Kendi etkinlik alanı içinde insan, konumu ve sorumluluğunun bir gereği olarak başkasının yazdığı senaryoyu oynayan bir oyuncu değil, hem bizzat oyunun yazarı, senarist, hem de oyuncu durumundadır. Çünkü tarihin öznesi insandır, o özgür tercih ve eylemleriyle oluşturduğu tarihin sorumlusudur."[374] Bu yüzdendir ki "Kur'an'ın tarihi anlatımlarında/kıssalarında olayların insanla ilgili olan boyutu öne çıkartılmış ve her bir kesitinde de insana ait etkinlikler söz konusu edilmiştir. Olayların kahramanı, çekip çevireni ve sorumlusu insan olarak görüldüğü için anlatılanların odaklandığı ve vurgu yaptığı temel konu, insanın tarih içindeki yürüyüşü olmuştur."[375]

Kur'ân-ı Kerim'de tarihsel yasaların genelde şartlı önermeler hâlinde yer alması[376] da insan iradesinin önemini ortaya çıkarmaktadır. Yani insanlar bir eylemi gerçekleştirdiklerinde Allah da bunun sonucunu yaratır. Dolayısıyla insanlar bu sonucu kendi elleriyle hazırlamış olurlar. Kur'ân'ın sünnetullah anlayışında determinist bir yasa olarak sadece kötünün iyi, bâtılın hak, zararlının yararlı karşısında kalıcı olmadığı ilkesinin yer aldığı söylenebilir.[377]

"İnsanoğlunun sorgulanma alanı evren ve eşyayla olan ilişkisini belirleyen ahlâk ve zihniyet olmakla birlikte asıl tarih alanında ve onun akışını

---

[371] Erdoğan Pazarbaşı, "*Kur'ân'daki Tarihî Anlatımlarda Maddî Varlık ve Etkinlik İlişkisi*", EKEV Akademi Dergisi, yıl:6, sayı: 13, y.y. 2002, s. 106.
[372] Fazlurrahman, **a.g.e.**, s. 138.
[373] Fazlurrahman, **a.g.e.**, s. 124-125.
[374] Erdoğan Pazarbaşı, **a.g.m.**, s. 106.
[375] Erdoğan Pazarbaşı, **a.g.m.**, s. 108.
[376] Örn: "Gerçekten Allah, kendi nefislerinde olanı değiştirmedikçe, bir toplulukta olanı değiştirmez" (Ra'd 13/11). Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.84.
[377] İsrâ 17/81; Ra'd 13/17. Bkz. Ömer Özsoy, **a.g.e.**, s. 155.

belirleyici nitelikteki düşünce, eylem ve söylemleridir."[378] Buna paralel olarak insanın halifelik sorumlulukları arasında, yeryüzünü insanların huzur ve güven içinde yaşayabilecekleri bir yer durumuna getirmesi de yer almaktadır.[379]

2.b. Toplumsal Sebepler

2.b.1. Helâkin Tanımı

Toplumlar statik değil, dinamik bir yapıya sahiptirler. Az veya çok, değişimi muhakkak yaşarlar.[380] Sürekli bir hareket hâlindedirler ve bu hareketlerin sonucu olarak sünnetullaha bağlı bir biçimde bir takım değişimler geçirirler. Toplum diye bir olgudan, toplumsal hayattan ve onların geçirdiği değişimlerden bahsedilebildiğine göre toplumsal çöküşten de bahsedilebileceği açıktır.[381]

Toplumsal çöküş ifadesi insanların zihninde birbirinden farklı anlamlar çağrıştırabilir. Kimilerine göre gerilemek, kimilerine göre dinî ve ahlâkî değerlerden uzaklaşmak anlamına gelebilir. Kimileri bundan ekonomik çöküntüyü, kimileri siyasi çöküntüyü, kimileri ise toplumun tamamen yok olmasını ve hayat sahnesinden silinmesini anlayabilir. Ne şekilde anlaşılırsa anlaşılsın çöküşün bir olumsuzluğu ifade ettiği kesindir.[382]

Kur'ân-ı Kerim'e göre helâk (yahut toplumsal çöküş)'te en önemli etkenlerden biri iradedir. Çünkü helâkte toplumun kendi iradesi ile gerçekleştirdiği olumsuz yöndeki değişim sonucu dünya hayatını kaybetmesine vurgu yapılmaktadır.[383]

Kur'ân-ı Kerîm'de bu değişimlere yer verilirken ceza görme açısından iki farklı durumdan bahsedilmektedir. Bunlardan biri toplumun/şahsın

---

[378] Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s. 101.
[379] Erdoğan Pazarbaşı, **Kur'ân ve Medeniyet: Doğuşu-Gelişimi- Çöküşü**, Pınar Yay., İstanbul 1996, s. 139.
[380] Ejder Okumuş, **Toplumsal Değişme ve Din**, s. 20-21. Ayrıca bkz. Ünver Günay, **a.g.e.**, s.323.
[381] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.209.
[382] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.27.
[383] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.28.

varlığının ortadan kalkması, diğeri toplumun maymunlaşması, domuzlaşması, horluk, yoksulluk, Beyt-i Makdîs'e kırk yıl girme yasağı, toplum fertleri arasında kin ve düşmanlık meydana gelmesi ve lanetlenme gibi cezalardır.[384] Taş yağması, korkunç ses, yere batırılma, suda boğulma, sele kapılma, deprem, sarsıntı, yıldırım çarpması gibi tabiî olayların yanı sıra korku, açlık ve hastalık, savaşlar, toplumsal kargaşa gibi sıkıntı ve felaketler de helâkin uygulanma vasıtaları arasında yer alır.[385]

Helâk kelimesi "bir şeye ihtirasla yönelmek"[386] anlamındaki هلك kökünden türemiş olup masdar olarak "ölmek", "fani olmak" "yok olmak"[387]demektir.

Kur'ân'da bu kelime ölmek[388], mahvolmak(din cihetiyle hüsrana uğramak)[389], elden çıkmak, zayi olmak[390], dönüşme ve bozulma yoluyla bir şeyin ortadan kalkması,[391] bir nesnenin tamamen ve kökten yok olması, fenâ bulması[392] anlamlarında kullanılmaktadır.

"İhlâk" biçiminde kullanıldığında ise Kur'ân'da, helâk etmek[393], öldürmek[394], harcamak[395], telef etmek[396], toptan kökünü kazımak[397], felâkete uğratmak[398], ölümüne sebep olmak[399] anlamlarında kullanılıp[400] toplumların cezalandırılışını söz konusu etmektedir.[401]

---

[384] Bkz. Bakara 2/61; A'râf 7/166; Mâide 5/14, 26, 60, 64; İbrahim 14/6-8. Kerim Buladı **Kur'ân'da Nankörlük Kavramı**, Pınar Yay., İstanbul 2001, s. 393. Abdullah Emin Çimen, a.g.e., s. 44.
[385] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s.445; Bkz. el-Ankebût 29/40; el-En'âm 6/65.
[386] Mevlüt Sarı, **a.g.e.**, s.1606.
[387] Rağıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 843-844.
[388] Bkz. Nisa 4/176; Mü'min 40/34; Câsiye 24.
[389] Enfâl 8/42.
[390] Hâkka 69/29. Bkz. Mahmut Çanga, **Kur'ân Kelimelerinin Anahtarı**, Timaş Yay., İstanbul 1986, s.536.
[391] Bkz. Bakara 2/205.
[392] Bkz. Kasas 88; En'âm 6/26; Meryem 19/74; A'râf 7/4, 155, 173; Hac 45. Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 843-844.
[393] Bkz. Kasas 28/28; Hacc 22/45; Hicr 15/4.
[394] A'raf 7/155; Mülk 67/28; Câsiye 45/24.
[395] Beled 90/6.
[396] Âl-i İmran 3/117; Bakara 2/205.
[397] A'raf 7/4; Enbiyâ 21/ 6,95; Şuara 26/ 208.
[398] Yunus 10/3; Kasas 28/43-58; Secde 32/26; A'raf 7/173.

Kur'ân-ı Kerîm'de, helâk ile ilgili olarak ayrıca ğarak, tetbir,[402] ta'zîb,[403] bevâr,[404] bu'd,[405] tedmir,[406] ehvâ,[407] hâbe,[408] temzik,[409] demdeme,[410] ahz,[411] hâsib, sayha hızy,[412] sevvâ,[413] ğaşşâ,[414] hâka,[415] hasf,[416] kat',[417] batş,[418] kasame,[419] isabet,[420] ishât,[421] gibi ifadeler de kullanılmaktadır. [422]

Abdullah Emin Çimen toplumların helâki konusunda şöyle demektedir: "İsyankarlıklar, çeşit çeşit günahlar, zulümler, ölçüsüzlükler, ahlâksızlıklar, nankörlükler, sahtekârlıklar, fesatçılık peşinde koşmalar, katliamlar… kısacası, Allah'ın vahyine ters düşen her tür hayat anlayışı, zaman içinde birike birike öyle bir hâl alır ki, bu çeşit ölçülerin yaygın olduğu coğrafyalarda iflah olmaz birey ve grupların oluşmasına neden olabilir. Hatta bunlar daha geniş çerçeveli bir yapıya bürünerek ölçü tanımaz çılgın toplumlar üretebilirler. Zaman zaman bu tür bireylere, gruplara ve toplumlara yönelik Allah'ın afetlerinin harekete geçmesinden daha tabiî bir şey olamaz. Allah'ın vahyini inkâr eden ve ihsan ettiği nimetlere nankörlükle karşılık veren kullardan Allah intikam alır." [423]

---

[399] En'âm 6/26; Tevbe 9/42.
[400] Mahmut Çanga, **a.g.e.**, s.536.
[401] Daha geniş kavramsal bilgi için bkz. Muhlis Akar, **a.g.e**., s. 6-8.
[402] İsrâ, 17/7, 39.
[403] Talâk 65/8.
[404] İbrahim 14/28; Fâtır 35/10, 29; Fetih 48/12.
[405] Hud 11/44, 60, 95.
[406] Şuarâ 26/172; Sâffât 37/136; Ahkâf 46/25.
[407] Necm 53/53.
[408] İbrahim 14/15.
[409] Sebe' 34/19.
[410] Sems, 91/14.
[411] Hûd 11/67.
[412] Yûnus, 10/98; Bakara, 2/85; Mâide, 5/33-41; Tevbe, 9/2-14; Hûd,11/39-66; Tâhâ, 20/134; Hac, 22/9; Zümer, 39/26; Fussilet, 41/16.
[413] Sems, 91/14.
[414] Necm, 53/54.
[415] En'âm 6/10; Hûd 11/8; Fâtır 35/43 vs.
[416] Kasas, 28/81.
[417] A'râf, 7/72.
[418] Suarâ, 26/130; Kasas, 28/19; Duhân, 44/16.
[419] Enbiyâ 21/11.
[420] Hûd 11/89.
[421] Tâhâ, 20/61.
[422] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s.102-134. Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s.222.
[423] A'râf 7/136. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 460.

Toplumun çöküş biçimlerinden biri olan helâk edilme toplum planında bir yıkılışı yani toplumların çeşitli şekillerde toplum olma özelliğinin ortadan kalkmasını ifade eder.[424] Kur'ân'ın tarihi ele alışında en çok ağırlık verilen konu, toplumların yok oluşları(helâk) ve bu yok oluşu hazırlayan faktörlerdir. Helâki içeren Kur'ân âyetlerini incelediğimizde, hiçbir zaman helâkin kendisinin, üzerinde durulan temel konu olmadığını görürüz.[425] Kur'ân-ı Kerîm bir toplumun yükseliş ve çöküşünü baştan sona anlatma yoluna gitmez. Toplumlara iktidar ve refah getiren ya da onu çöküntüye uğratan ideolojik ve psikolojik sebeplerle bunların getirdiği ahlâkî tavır ve alışkanlıklarını tahlil eder[426] ve bunu bir gayeye yönelik olarak yapar. Bu gayelerden en önemlisi kavimlerin geçirdikleri değişimleri ve haddi aşmakta ısrar etmeleri hâlinde başlarına gelenleri gözler önüne sermek, bunlardan ibret alınmasını sağlamaktır. İbret almayanlar da sonunda: "Eğer dinleyip düşünseydik Cehennem ashâbından olmazdık"[427] derler.[428]

Helâk'i konu edinen tüm âyetlerde Allah Tealâ, insanların daha iyiye yönelmelerini istemektedir. Onları cezalandırmaya değil, yaptıkları kötülüklerden vazgeçip tevbe ettikleri takdirde onları affetmeye hazır olduğunu vurgulamaktadır. Buna rağmen hem insanların hem de kâinatın düzenini bozmaya inatla devam edenleri ise, düzeni koruma amacıyla cezalandıracağını söylemektedir.[429] Zaten Allah, bir topluma kendilerini düzeltme fırsatı vermeden onları helâk etmez.[430]

Kur'ân-ı Kerîm'de peygamber gönderilmiş bir toplumun ortadan kaldırılışından bahsedilirken bireysel değil toplumsal bir helâk vurgulanmaktadır.[431] Bunun sebebi, bu toplumlarda İlâhî değerlere karşı aşırı bir düşmanlığın toplumun çoğunluğu tarafından benimsenmesi, inkârcılığın ve

[424] Ejder Okumuş, **Kur'ân'da Toplumsal Çöküş**, s. 13.
[425] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 174.
[426] Mazharuddîn Sıddıkî, **a.g.e.**, s. 62.
[427] Mülk 67/10.
[428] Cevdet Said, **a.g.e.**, s. 116.
[429] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e**., s. 174.
[430] Bkz. Enfâl 8/38. Ayrıca bkz. En'âm 6/131. Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 24.
[431] Bkz. En'âm 6/47; İsrâ 17/16; Hâkka 69/5-6. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 98.

kutsal değerlerle savaşmanın toplumsal bir tepki hâline dönüşmüş olmasıdır.[432] Bu kötü vasıfları toplumun tamamı veya çoğunluğu benimsemese dahi benimseyenlere karşı bir "emri bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker" hareketi geliştirmediklerinden dolayı onlar da aynı cezayı hak etmişlerdir.[433]

Kur'ân'da birkaç kişinin işlediği günahtan ötürü içinde bulundukları toplumun bütününün helâk edildiğine dair örnekler de yer almaktadır.[434] Aslında hiçbir fert başkasının günah yükünü yüklenemez[435], kimse başkasının yaptığı hatadan dolayı ceza çekmez.[436] Fakat bazı suçlar vardır ki suçu işleyen birkaç kişi de olsa bu suçların etkisi topluma ulaştığında toplum da bu suçu engelleme girişiminde bulunmadığında, artık toplumsal bir ceza gerekli olur. Kur'ân'a göre böyle bir durumda o toplum fertleri cezayı hep birlikte çeker.[437]

Nitekim Seyyid Kutub da bu konuda şöyle demektedir: "Fitne; imtihan, ya da belâ... İçindeki bir grubun ne şekilde olursa olsun, zulüm işlemesine -ki zulümlerin en büyüğü de Allah'ın şeriatını ve hayat sistemini hayattan uzaklaştırmaktır- hoşgörüyle bakan, zalimlerin karşısına dikilmeyen, bozguncuların yoluna engel olmayan bir toplum, zalimlerin ve bozguncuların cezasını hakeden bir toplumdur. İslâm, birtakım yükümlülükler gerektiren pratik bir hayat sistemidir. Zulüm, bozgunculuk ve kötülük yaygınlık kazanırken, insanların hiçbir şey yapmadan yerlerinde oturmalarına hoşgörülü davranmaz."[438]

Yasakların duyurulması, iyiliği emretme kötülükten sakındırma konusunda ihmalkâr davranmak, akide ve inanç ile cihad konusunda tembellik ve gevşeklik göstermek de bu tür suçlar arasında sayılabilir.[439] Bir hadis-i şerifte de bu konu şöyle ifade edilmektedir:

---

[432] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 473.
[433] Bkz. Hûd 11/113; Mâide 5/78-79.
[434] Bkz. Hûd 11/63-65; Şuarâ 26/141-158; Şems 91/11-14.
[435] Necm 53/38.
[436] Fâtır 35/18.
[437] Bkz. Enfâl 8/25. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 45.
[438] Seyyid Kutub, **a.g.e.**, V/70.
[439] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 46.

Allah'ın yasakladığı sınırları çiğnemeyenler ile o sınırı aşan kimseler, bir gemi halkına benzerler: Onlar (kimin geminin ne tarafında yolculuk edeceğine dair) kura çektiler. Bazısına geminin üst katı, bazısına ise alt katı düştü. Geminin alt kısmında bulunanlar su almak istedikleri zaman yukarıda bulunanların yanına gidiyorlardı. Bunlar (kendi kendilerine): "Biz, bize düşen kısımda bir delik açarsak hem zahmete girmemiş hem de üstümüzdekilere zahmet vermemiş oluruz" dediler. Üst kattakiler bu aşağıdaki insanları bu dilekleriyle baş başa bıraksalardı, hepsi helak olacaklardı. Fakat onların bunu yapmalarını işlemelerini engelleselerdi hem kendileri kurtulacak, hem de mücrimleri toptan kurtaracaklardı. [440]

Bir toplumun helâk edilmesi bazen onun yeryüzünden bütünüyle kaldırılmasını ifade ederken[441] bazen de güç ve otoritesinin kaybolmasını, sahip olduğu inanç ve hayat anlayışının ortadan kalkmasını ifade edebilir.[442] Bu çeşit helâk, kelimenin Kur'ân'daki "bir şeyin yok olması, zail olması, kaybolması, elden çıkması" anlamı ile bağlantılıdır.[443] Mekke müşrik toplumunun durumu bu helâk çeşidine en güzel örnektir. Bu helâk çeşidinde mal ve canı ortadan kaldıran bir felaket söz konusu değildir. Mekke'de inkârcılığı temsil eden değerler ortadan kaldırılmış, onun yerine vahiy kaynaklı ilâhî değerler getirilmiştir. Fakat "bazen bu tür helâke maruz kalan birey ve toplumlarda ortadan kaldırılan güç ve kuvvetin yerine illa da başka bir gücün gelmesi ya da bu gücün, kaynağını vahiyden almış olması gerekmez. Bazen otoritenin el değiştirmesi, dinî bir hüviyet taşımayabilir" [444]

Kur'ân-ı Ker'îm'de helâkin de belli sebeplere bağlı olduğu, bir kavmin sebepsiz yere helâk edilmediği vurgulanmaktadır. Allah Teâlâ, bir kavmi helâk etmeden önce bir Peygamber gönderir ve bu şekilde gereken uyarıyı yapar, emir ve yasaklarını bildirir.[445] Hatta inkâr edeceği apaçık olan ve

[440] Buhârî, Şerike, 6.
[441] Bkz. En'âm 6/131; A'râf 7/94-95; Enfâl 8/25, 54; İsrâ 17/16; Hâkka 69/5-6 vb.
[442] Bkz. En'âm 6/133; A'râf 7/168; Hud 11/57; İbrahim 14/15; İsrâ 17/4-8; Sebe' 34/ 7, 19 vs.
[443] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 475
[444] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 475.
[445] İsrâ 17/15; Tâhâ 20/134.

bu yüzden helâke uğrayacağı görülen bir topluma bile Peygamberler uyarılarını yapmışlardır.[446] Aksi takdirde uyarı almamış, doğru yol gösterilmemiş bir toplumu helâk etmek zulüm olur ki Allah Teâlâ'nın böyle bir şeyi yapmayacağını Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça bildirmiştir.[447] Bunun yanısıra halkı iyiliği emreden ve kötülüğü engellemeye çalışan toplumlar değil, halkı zalim olan toplumlar azabı hak eder.[448]

2.b.2. Helâk sebepleri

Helâk edildiği belirtilen birtakım birey ve kavimlerin bu şekilde ceza görmelerinin sebebi onların günah yüklü bilinçli eylemleridir.[449] Günahlar, var olan güzelliklerin elden çıkmasına ve Allah Teâlâ'nın gazabının celbine sebeptir.[450]

Allah'ın istemediği ve günah sayılan davranışlar itikadî ve ahlâkî alanda olduğu gibi siyasî ve sosyo-ekonomik alanda da olabilir. Ve bu alanlarda Allah Teâlâ'nın koyduğu kurallara riayet etmeyen toplumlar cezayı hak etmiş olup çeşitli hastalıklara, açlık, kıtlık, ölüm ve mallarını kaybetme gibi sıkıntılara[451] çarptırılacaklar ya da yok edici bir azapla helâk edileceklerdir.[452]

Şu da belirtilmeli ki Kur'ân'da helâk sebebi olarak sayılan vasıflar, tek başlarına helâkin asıl etkeni değildirler. Çünkü bu vasıflar kısmen Müslüman toplumlarda da bulunabilir. Müslüman toplumlar da Allah Teâlâ'nın istemediği davranışlar sergileyebilir, günah işleyebilirler. Helâke götüren asıl dinamikler toplumun/şahsın hakkı bütünüyle yalanlaması ve kendini tamamen şer yoluna adamasıdır.[453]

---

[446] A'râf, 7/164.
[447] En'âm 6/131.
[448] Kasas 28/59.
[449] Bkz. En'âm 6/6; Enfâl 8/54; Nûh 71/24; Hâkka 69/9. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 43.
[450] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 44.
[451] Bkz. En'âm 6/42. Zemahşerî, **a.g.e.**, II/346.
[452] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 440.
[453] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 491.

2.b.2.1. İmanî Sorunlar

"Tarih boyunca bütün peygamberlerin hiç değişmeyen aslî görevi, gönderildikleri topluma –öncelikle- tevhid ilkesini benimsetmek olmuştur."[454] Çünkü "Birey ve toplumda büyük değişimlerin gerçekleşmesi itikâdî bir temele bağlıdır. Toplum önce inancını değiştirir değişen inanç ise ameli etkiler ve toplumu bütünüyle değiştirir. Dolayısıyla toplum bozuk bir inanca sahip olursa, toplumun hayat tarzı ve davranışları da bozuk olacaktır. Yani toplum, bozuk bir inançla olumsuz yönde değişecektir."[455]

Allah'a inanan ve O'nun emirlerini yerine getiren, yeryüzünde adaleti ve düzeni sağlamaya çalışan kitle, bu vasfını devam ettirdiği müddetçe Allah Teâlâ'nın yardımına mazhar olup tarihte olumlu bir etki bırakır. Nitekim sağlıklı bir dinî inancın sonucu olan salih yaşantının toplumu başarıya ve siyasal güç elde etmeye sevk edeceği Kur'ân-ı Kerîm'de vurgulanmaktadır.[456] Allah'a inanmayan ve peygamberleri yalanlayan kimseler ise tarihte olumsuz bir etki bırakırlar. [457] Böyle toplumlar helâki hak ederler.

Hakkı inkâr etme ve nankörlük (küfr), hakkı yalanlama (tekzib), vahiy ve resullerle alay etme (istihza) ve büyüklenme (istikbar), Allah ile mücadele, şirk ve günahkârlık[458] helâkin itikadî sebepleri olarak sayılabilir. Zulüm, adaletsizlik ve ahlâkî çöküş gibi helâke götürücü sebeplerin ortaya çıkmasının da esasen toplumun imanî sorunlarından kaynaklandığı söylenebilir.

2.b.2.1.a. Küfr, Tekzîb ve Şirk

K-f-r kökünden türemiş olup örtmek gizlemek anlamına gelen[459], Allah'ın verdiği maddî ve manevî nimetleri yalanlamayı ve bu nimetlere karşı nankörlüğü ifade eden "küfr" bir toplumun çöküşündeki en önemli etkenlerden

---

[454] Enbiyâ 21/25. Bahattin Dartma, **Kur'ân ve Arkeoloji**, Pınar Yay., İstanbul 2005, s. 31.
[455] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 113.
[456] Nûr 24/55; Enbiyâ 21/105.
[457] Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 26. Mazharuddîn Sıddıkî, **a.g.e.**, s. 23.
[458] Bu konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 490-533. Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 31-39. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 113-124.
[459] Ali Ünal, **Kur'ân'da Temel Kavramlar**, Beyan Yay., İstanbul 1990, a.376.

biridir. Bütün çöküş ve yok oluş sebepleri Allah'ın emrini dinlememekten, O'nun rehber olarak gönderdiği uyarıcıların kıymetini bilmemekten ve sonra da şükür yerine nankörlük etmekten kaynaklanmaktadır.[460]

Küfr ferdî planda bir sapma olduğu gibi fertten topluma yayılınca ve toplumun Allah Teâlâ'nın hükümlerini uygulamasına engel olacak düze ye gelince de toplumsal bir dalâlet hâlini alabilir. Zulüm olarak adlandırılan küfr, insanları doğru yoldan alıkoymaya yönelik bir baskı uygulama derecesine varırsa, bunu yapan topluluk Allah tarafından bir şekilde çöküşe uğratılır.[461]

Küfrün sebebi bazen bol nimetler, zenginlik, mal, evlât ve refah olduğu gibi bazen de darlık ve sıkıntı içinde bulunma hâlidir.[462] Fakat zenginlik, genelde peşinden bir kibir ve sahip olunan bolluk ve refahın hiç bitmeyeceği ve bu nimetlerin kişinin kendi çabasıyla elde edildiği[463] zannı getirdiği için küfr daha çok zenginler içinde baş gösterir.[464] İman konusunda en inatçı tutumu sergileyenler de onlardır. Bunlara örnek olarak Âd kavminin ileri gelenleri ve onlara uyanlar[465] ile Velîd b. Muğîre verilebilir.[466]

Toplumları helâke sürükleyen imânî sorunlardan küfür ve şirk birbiri ile ilişki içindedir ve birbirlerini tamamlayan iki süreçtir. Nitekim şirk Kur'ân-ı Kerîm'de "çok büyük bir zulüm"[467] olarak nitelendirilirken Kâfirler de "zulmedenlerin ta kendileri" olarak adlandırılmışlardır[468] ve hadis-i şerîfte

---

[460] Elmalılı Hamdi Yazır, **a.g.e.**, III/ 2212.
[461] "Kâfirler resullerine dediler ki: "Ya sizi yurdumuzdan kovarız yahut bizim dinimize dönersiniz." Rab'leri de onlara şöyle vahyetti: "Elbette Biz o zalimleri imha edeceğiz ve onlardan sonra o ülkeye sizi yerleştireceğiz. İşte bu, huzuruma çıkmaktan ve uyardığım azaptan çekinenler içindir." (İbrahim 14/13-14). Bkz. Muhlis Akar, **a.g.e.**, s.28.
[462] Bkz. Şuarâ 26/48.
[463] Bkz. Kasas 28/78.
[464] Bkz. Zuhruf 43/33-35; İsrâ 17/66-67 vb. Ali Ünal, **a.g.e.**, s.377.
[465] Hûd 11/59.
[466] Müddessir 74/16. Bu âyetin Velîd b. Muğîre hakkında nâzil olduğu bilgisi için bkz. er-Râzî, **a.g.e.**, XXX/176.
[467] Lokman 31/13.
[468] Bakara 2/254; Ra'd 13/33; Mâide 5/72. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, 116.

geçtiği üzere Allah'ın lâneti zalimlerin üzerinedir.[469] Ayrıca şirkte de küfrde olduğu gibi bir bakıma nefse tapınma, bencillik ve istiğnâ vardır.[470]

Şirk bir din değil bir dünya görüşüdür. Tek Allah'ı kabul etmek kayıt altına girmek ve sorumluluk anlamına geleceği için başıbozukluğu ve zulmü sürdürmeye devam etmek isteyenlerin tuttuğu yoldur. Kur'ân-ı Kerîm'e baktığımızda da bunu açıkça görebiliriz. Nuh kavmi de Firavun da Nemrut da Ebû Cehil de zulümlerini hiçbir engel tanımadan gerçekleştirmiş ve Allah'a kul olmayı reddetmişler, zulümlerini sınırsızca devam ettirecek sahte anlayışlara sarılmışlardır. Ayrıca şirk, sadece bilinen anlamda taştan ya da topraktan bir put yapıp ona tapmak değildir. Kimisi makamını kimisi ise maddî gücünü, saltanatını put hâline getirir.[471]

K-z-b kökünden türemiş olan tekzib, peygamberleri sözle reddetmeyi, hakaret ve alay etmeyi, kovmayı, sürmeyi, taşlamayı, öldürmeyi vs saldırıları kapsamına almaktadır.[472] Bazı kavimler gelen peygamberi yalanlamakla kalmamış onunla ve Allah Teâlâ katından getirdiği öğretileri küçümseyerek peygambere karşı bu şekilde tutumlar sergilemiş ve bunun karşılığında helâki hak etmişlerdir.[473]

"Ayrıca kizb "Onlar Rablerinin âyetlerini yalanladılar. Biz de onları günahlarından dolayı helâk ettik" âyetinde de görüldüğü gibi, adeta helâk sebebi olan tüm günahları içine alan genel bir kavram görünümündedir." Hatta büyük günahlar dışında, Mâûn Sûresinde geçtiği üzere kizb eylemi içinde bulunanlar hayır işlemedikleri gibi yetimin doyurulması gibi hayırlara da engel olur ve en küçük iyiliği dahi esirgerler. [474]

---

[469] Buhârî, Mezâlim ve'l-Gasb, 2.
[470] Bkz. Ali Ünal, **a.g.e.**, s.378.
[471] Bkz. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 522-523.
[472] Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s. 116. Bkz. Bakara 2/61, 91; Âl-i İmrân 3/21, 112, 181; Nisâ 4/155; En'âm 6/5, 10; A'râf 7/72; Hûd 11/8, 38; İbrahim 14/13; Hicr 15/11; Şuarâ 26/116, 167.
[473] Bkz. Âl-i İmrân 3/11, 137; el-A'râf 7/64; En'âm 6/10-11; Enbiyâ 21/41; Hac 22/42-44; İbrahim 14/29; Kâf 50/54; Nahl 16/36; Ra'd 13/32; Sâd 38/14.
[474] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s.517, 520.

Küfr ve yalanlama içinde bulunan ve bu yüzden helâk edilen bazı toplumlara baktığımızda onların öne çıkan özelliklerinden birinin geçmiş atalarının yaşantısına sıkı sıkıya bağlı bulunmaları olduğunu görürüz.[475] "Atacılık" olarak tabir edilebilecek bu tutum, önyargılı ve tek boyutlu düşünmeye, başka düşünce ve görüşlere saygı duymamaya yol açar. Hakkı göremeyecek kadar kibirli ve atalarının yaşantısı ile övünen böyle toplumlar peygamberlerinin gösterdiği doğru yola girmeyi reddetmiş, bunun sonucunda Allah tarafından azaba uğratılmışlardır.[476]

2.b.2.1.b. Fısk ve Günahkârlık

Toplumların helâke uğramasının sebeplerinden biri de Kur'ân-ı Kerîm'de fısk olarak bildirilmiştir.[477] F-s-k kökünden türemiş olan fısk Kur'ân'da, Allah'a itaatten ayrılmak[478] anlamına gelmektedir. ve bu durum bir toplumda yayıldığı zaman o toplumu çöküşe götüreceği söylenmektedir.[479]

Nuh kavmi, Lût kavmi ile Firavun ve onun peşinden gidenler fâsıklıkları sebebiyle helâk edilmişlerdir.[480] Kur'ân-ı Kerîm'de onların bütün kötü özelliklerini fısk kavramı içinde toplanmıştır. Yani "fâsık olan toplum, bünyesinde toplumu çökertecek her türlü olumsuz anlayış ve davranışı barındırmaktadır." Bu yüzden Allah fısk ve fâsıklardan hoşlanmaz[481] ve fâsıklara hidâyet vermez.[482]

Kur'ân-ı Kerîm'de de Lût kavminden, Hz. Nuh'un kavminden, Semûd kavminden ve Firavun'dan bahsedilirken, günahkârlığı ifade edecek çeşitli kelimelerle [483] onların içinde bulunduğu durum anlatılmıştır. Bir toplum içinde günahkârlığın yayılması, o toplumda derin ahlâkî ve imânî sorunların

[475] Bkz. Mâide 5/103-104; A'râf 7/28, 70, 95; Yunus 10/78; Hud 11762,87; İbrahim 14/9-15; Tâhâ 20/63; Furkan 25/38-39; Saffât 37/69-70; Duhân 44/37; Kaf 50/12-14.
[476] Bkz. Ejder Okumuş, **a.g.e.,** s.128-129.
[477] Bakara 2/58-59; Mâide 5/20-26.
[478] Kehf 18/50. Râzî, **a.g.e.**, XXI/116.
[479] Bkz. İsrâ 17/16; Ahkâf 46/35.
[480] Zâriyat 51/46; Ankebût 33/35; Zuhruf 54/56.
[481] Tevbe 9/96.
[482] Mâide 5/108; Saf 61/5; Münâfikûn 63/6. Ejder Okumuş, **a.g.e.,** s. 120.
[483] Bu kelimeler, hata, zenb, ism, cürm, seyyie, fâhişe, tâğiye, habîs, icrâm gibi kelimelerdir. Bu kelimeler hakkında açıklamalar için bkz. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.,** s. 527-529.

olduğunun, Allah korkusunun azaldığının göstergesidir. Günahlar, verilen nimetlerin elden çıkmasına sebep olur ve Allah'ın gazabını celbeder[484]. Bilhassa bile bile işlenen ve içinde inatçılığı da barındıran günahlar, kişi ve toplum açısından olumsuz sonuçlar doğurur.[485]

2.b.2.1.c. İstikbâr

Kur'ân-ı Kerîm'de, kendilerine Allah tarafından bir uyarıcı olması için peygamber gönderilen çeşitli toplumların haksız yere[486] kendilerini büyük görerek peygamberin getirdiği vahyi ve iman etmeyi reddettiklerinden bahsedilmekte, bu kibirlenme davranışı da istikbâr,[487] tekebbür,[488] bağy[489] ve tuğyan[490] kelimeleri ile ifade edilmektedir.

Hakkı kabul etmemede önemli bir etken olan ve "kişinin, Allah'a ihtiyacı olmadığı zannına dayanarak kendini müstağni görmesi"[491] şeklinde ortaya çıkan kibir Kur'ân'da helâk sebepleri arasında sayılmıştır. Firavun ve Hâman örneğinde görülebileceği gibi peygamberlerin çağrısına ilk karşı çıkanlar genelde müstekbirler ve diğer önde gelenler olmuştur.[492] Bazense toplumun bütünü bir kibirlenme içinde bulunduğundan dolayı peygamberi yalanlamış ve hakkı kabule yanaşmamışlardır.[493]

İnsanı günah işlemeye iten[494] ve kâfirlerin en yaygın özelliği olan bu vasıf[495], zaten İslâm'da kötülenmiş olan ve kibri[496] Allah Teâlâ'nın otoritesine

---

[484] En'âm 6/6; A'râf 7/84; Ankebût 29/40; Şems 91/14 vs.
[485] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 527.
[486] Bkz. A'râf 7/146.
[487] Bkz. Mü'min 40/47; Fussilet 41/38; Nuh 71/7 vs.
[488] Bkz. Mü'min 40/27, 35; Nahl 16/29 vs.
[489] Bkz. Kasas 28/76.
[490] Bkz. Mâide 5/64, 98; İsrâ 17/60 vs.
[491] Tahsin Görgün, "*Müzakereler*", II. Kur'ân Haftası Sempozyumu, Fecr Yay., Ankara 1996, s.171.
[492] Bkz. Kasas 28/ 4, 5, 6, 8, 76-82; Ankebût 29/39-40; Mü'min 40/24-25; Mü'minûn 23/46.
[493] Bkz. Fussilet 41/15; Ahkâf 46/21-26; Nuh 71/ 1-7; Fecr 89/6-13. Bkz. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.123.
[494] Bakara 2/206
[495] A'râf 7/75-76; Zümer 39/59. Bkz. Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 36.
[496] Lokman 31/18,19. Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 36.

karşı gösterme anlamı taşıdığı için kabul edilemez bir davranıştır.[497] Ayrıca büyüklenme içinde bulunan inkârcılar, diğerlerine göre daha mütecaviz ve saldırgan olurlar.[498]

Allah'ın otoritesine karşı gösterilen kibrin yanı sıra sosyal konum olarak üstte bulunanların alt tabakadakilere karşı büyüklük taslamaları da Kur'ân-ı Kerîm'de "istikbâr" kavramı ile ifade edilmektedir.[499]

Küfrün kaynağı olan kibir aşırı sosyal farklılaşma ve çözülmeye, haktan sapmaya, şımarmaya, zulme, baskıya işkenceye, hoşgörüsüzlüğe, toplumsal birliği bozmaya, ekonomik gücü tekelleştirmeye ve kendilerini bütün bunlardan vazgeçirmek için gelen peygamberi ve vahyi alaya almaya sebep olduğu için bu şekilde davranış sergileyen toplumlar helâke uğratılmışlardır.[500]

2.b.2.2. Ahlâki Çöküş

"Ahlâk kelimesi nefsi eğitmek, disiplin ve itaate alıştırmak manalarını içermektedir. Aynı şekilde şehvetlere hâkim olmayı, yüce örneklere karşı ilerlemek konusunda iradeyi düzenlemeyi de içermektedir. Bu da fert ve toplumların ahlakın sınırları içerisinde sürekli yeni çalışma ve gayretlerini gerektirir. Ne sonsuza kadar devam eden bir kurtuluş, ne sürekli bir ilerleme söz konusudur. Harcanan gayretin azalması hâlinde, bir azimden kaynaklanan sürekli gayret ve çalışmalarla fert ve toplumların ulaştığı ahlâkî seviyeden düşüş de mümkün olan şeyler arasındadır." [501]

Toplumların varoluş temelini sarsan en önemli etkenlerden biri ahlâken çökmeleridir. Toplum içinde salih kimseler bulunsa dahi kötülükler çoğalınca

---

[497] Kasas 28/39-40; Fussilet 41/15.
[498] Yunus Ekin, **Kur'ân'a Göre Küfür Kavramı**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya 2000, s.141.
[499] Bu şekilde büyüklenenlere "müstekbir", ezilenlere ise "mustaz'af denmektedir. Bkz. Bakara 2/34, 87; A'râf 8/137, 150; Nisâ 4/75, 97-99; Kasas 28/4-5; Sebe' 34/31-33;
[500] Bkz. Ra'd 13/32; Talâk 65/8-9. Ejder Okumuş, **a.g.e.**, s.125.
[501] Abdulhamid Sıdıkî, **a.g.e.**, s. 118.

çöküşten kurtulamayabilir.[502] Kur'ân-ı Kerîm'de ahlâkî sorunlardan dolayı helâk olan kavimlere en açık örnek Medyen halkı ve Hz. Lût'un kavmidir.

Medyen halkı ölçüp tartarken karşılarındaki insanı zarara uğratacak şekilde ticaretlerini yaparlardı. Bu tür bir davranış, o toplumda çok derin ahlâkî sorunların olduğunu göstermektedir. Üstelik bir toplum ister ticaret ister sanayi alanında olsun böyle bir ahlâksızlığa bulaştı mı bunlarla beslenen zihin tavrı, yalnız o alanla sınırlı kalmaz. Nihayetinde taşar ve başka toplumsal ve ahlâkî davranış alanlarına da akar. Dolayısıyla şu söylenebilir, Kur'ân-ı Kerîm'de yer verilen bu ticarî ahlâksızlıklar bir ulusun geleceğini etkilemede tek başına güçlü bir faktör değildir fakat beslendikleri ruhsal tavırların etkileri nedeniyle toplumsal parçalanmada etkin bir güce sahip olurlar.[503]

Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan bir diğer ahlâksız toplum Lût kavmidir. Bu toplum, aşırı derecede şehvet düşkünü ve daha önce hiç kimsenin yapmadığı ahlâksızlığı yapan bir toplumdu.[504] Lût onları bu ahlâksızlıktan vazgeçmeye davet edince onlar kendisini kendi işlerine karışmaktan men edip[505] o beldeden sürmekle tehdit etmişler ve ısrarla ahlâksızlıklarını sürdürmüşlerdi.[506] Hatta daha da ileri gidip, Lût'tan Allah'ın azabını getirmesini alaycı bir şekilde istemişlerdi.[507] Sonunda da insanlara ibret olsun diye[508] hak ettikleri azaba çarptırılmışlardır.[509]

2.b.2.3. İdarecinin Aşırıya Gitmesi

Kur'ân'da anlatılan helâk edilmiş toplumlara bakıldığı zaman, o toplumların idarecilerinin dinin tasvip etmediği kibir, bencillik, dünyaya sahip olma ihtirası gibi[510] bazı olumsuz özelliklere sahip olup, ellerindeki gücün

[502] Bkz. Buhârî, Fiten, 4/28; Menâkıb, 25; Enbiyâ 7. Müslim, Fiten 1,2. Tirmizî, Fiten, 21,23.
[503] Mazharuddin Sıddıkî, **a.g.e.,** s. 44.
[504] Bkz. A'râf 7/81-82; Ankebût 28/29.
[505] Hicr 15/70.
[506] Şuarâ 26/167
[507] Ankebût 29/29.
[508] Hicr 15/75-76. Ayrıca bkz. Saffât 37/137-138.
[509] Bkz. A'râf 7/83; Hicr 15/73-74; Saffât 37/136; Kamer 54/37, 40.
[510] Bkz. Yunus 10/83; Tâhâ 20/43; Duhân 44/31; Neml 27/14.

gitmesinden korkarak zayıf insanları ezip sömürdükleri görülür.[511] Bu yöneticiler, kendilerine tebliğ edilen hakikatleri, bulundukları sosyal konum ve sahip oldukları mevki ellerinden gider korkusuyla bile bile inkâr ederler.[512] Kur'ân'da bir toplumun ileri gelenlerini ifade eden[513] "mele"[514] kelimesi ile adlandırılan, inkâr ve zulümde toplumlarına öncülük eden yöneticiler ve önderler o toplumu helâke sürüklerler.[515]

Nuh kavmine baktığımız zaman, onu ilk önce toplumun idareci zengin takımının inkâr ettiğini görürüz. Bu grup, topluma imanda öncülük edecekleri yerde, onu çöküşe sürükleyen bir itiraz ve yalanlama içine girmişlerdir ve kendilerini doğru yola davet eden peygamberin çağrısını şiddetle ve tahkir edici bir biçimde reddetmişlerdir. Halk da onların peşinden gitmiş ve inananlar dışında tüm toplum helâk edilmiştir.

2.b.2.4. Zenginlerin Aşırıya Gitmesi

Allah Teâlâ bazı toplumlara mal mülk, kolayca ticaret yapma ve refah gibi nimetler nasip etmiştir. Verilen bu nimetler o toplumdaki insanları imtihan etmek içindir.[516] İşte toplumu helâke sürüklediği bildirilen sebeplerden biri de toplum içinde bulunan ve kendilerine zenginlik nasip edilmiş olanların aşırıya gitmesi ve kendilerine iman ve taat emredilmesine rağmen inatla ve büyüklenerek hakkı kabul etmemeleridir.[517] "Ekonomik refah ve toplumsal statü, tevazu, Allah'a karşı sorumluluk ve toplumsal yükümlülük anlayışıyla birlikte olmalıdır. Aksi takdirde bu tür şeyler israfa, zillete ve toplumun parçalanmasına yol açar."[518]

---

[511] Bakara 2/49; A'raf 7/141; Yunus 10/90; Kasas 28/4. Muhlis Akar, a.g.e., s. 41.
[512] Seyyid Kutub, **a.g.e.**, VIII/16.
[513] er-Râzî, **a.g.e.**, XVII/169.
[514] Bkz. A'râf 7/60, 66; Hûd 11/27; Mü'minûn 23/24.
[515] Bkz. Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 49.
[516] Zümer 39/49.
[517] er-Râzi, **a.g.e.**, XX/139. Âyette geçen "emernâhum" ifadesi hakkında farklı görüşler vardır. Bunlardan bir tanesi bizim de kabul ettiğimiz ve yukarıda verdiğimiz mana iken diğeri "oradaki fasıkları çoğalttık" şeklindedir. Bir diğer görüş ise helâk edilmek istenen toplumun başına kötü insanların getirileceği şeklindedir. Daha detaylı bilgi için bkz. er-Râzî, **a.g.e.**, a.y. İbn Kesîr, **a.g.e.**, VIII/462.
[518] Mazharuddin Sıddıkî, **a.g.e.**, s. 59.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu zengin tabakadan bahsedilirken "mütref" kavramı kullanılmaktadır.[519] Bu kelimenin geçtiği âyetlere baktığımızda halk arasında kötü alışkanlıkların doğmasına yol açan aşırılığı ve lüksü ifade ettiğini görürüz. Çöküş sürecine girmiş bir toplumda egemen olan baskı bu alışkanlıkların da ürünüdür. Lüks içinde yaşayan bir toplumda insanlar konfora karşı bir tutku geliştirirler bu da mânevî denetim mekanizmalarının ve toplumsal disiplinin gevşemesi sonucunu doğurur. Bu mekanizmalar gevşedikçe de halkın zulüm yapması, zayıf ve güçsüzlere karşı aşağılayıcı bir tavır benimsemesi daha da kolaylaşır ve toplum bu şekilde helâke sürüklenir.[520] Mütref kelimesi de, kendilerine maddî nimetler, güç, iktidar ve servet verilmiş kişiler anlamına gelmektedir.[521]

Toplumda maddî olarak terakki manevî yönü geri planda bırakmadan, dengeli bir biçimde gerçekleşmelidir. Nitekim Erdoğan Pazarbaşı da bu konuda şöyle demektedir: "Toplumların etik ve ahlâkî değerlerden yoksun, sadece maddi varlığın etkinleştirdiği gücü ön plana çıkarıp tek yönlü olarak oluşturduğu uygarlık, uzun süre ayakta kalmaya dayanamayıp yorgun düşmekte ve tarih sahnesinin bir köşesine yığılıp kalmaktadır.[522] Kur'an'ın indiği coğrafyanın geçmişte kalan güçlü toplumları Ad ve Semud'un da sonunu hazırlayan, tek başına maddi gücü yeterli ve yegâne kurtarıcı olarak görmeleri olmuştur. Geçmişte bayındır ülkeler kurmuş, varlık göstermiş, kalabalık nüfuslar oluşturmuş güçlü toplumlar da bu yanılgının kurbanı olmuşlardır. Onlar, maddi gelişmelerini ayakta tutacak sağlam destekleri önemsiz görmüşler ve kapıldıkları yok oluş girdabından çıkamamışlardır." [523] Kendilerine gelen peygamberlerin uyarılarına da sırf maddî güçlerine güvenerek kulak tıkamışlardır.

---

[519] İsrâ 17/16; Sebe' 34/34 vs.
[520] Mazharuddîn Sıddıkî, **a.g.e**., s. 36-37.
[521] İbn Kesîr, **a.g.e.**, XI/290.
[522] Bkz. Rûm 30/9; Fâtır 35/44; Mü'min 40/21, 82.
[523] Erdoğan Pazarbaşı, *"Kur'ân'daki Tarihî Anlatımlarda Maddî Varlık ve Etkinlik İlişkisi"*, s. 115.

Toplum içinde böyle zenginliğinden dolayı kibirlenen ve bu nedenle hakkı kabul etmeyenler olduğu gibi, Ad ve Semud gibi bir beldede bulunanların çoğunluğu da aynı durumda olabilir. Sebe' halkı da bu özelliğe sahip bir toplumdur.[524] Kur'ân-ı Kerim'de bu şekilde kazançlarının çokluğu ile övünüp şımaran beldelerden söz edilirken "batirat maîşetehâ" ifadesi kullanılmaktadır.[525]

"Batara" kelimesi, verilen nimetler karşısında mağrurlaşmayı ve o nimetleri veriliş amacı dışında kullanmayı,[526] nimetlere şükretmemeyi hatta verilen nimetlerden dolayı taşkınlık yapıp haddi aşmayı[527] ifade etmektedir. Bu duruma kısaca şımarıklık da denebilir. Kendilerine verilen nimetler karşısında şaşkına dönüp şımardıkça şımaran bir toplumun ruh dünyalarını ve bu psikolojinin yansımalarını tasvir etmektedir.[528] Maddi gücü tek kurtarıcı olarak gören toplum, varlığının devamı için bu gücün yeterliliğine tam bir inanç ve güven duymakta ve bunun için de hiçbir uyarıya aldırış etmemektedir.[529] Halbuki Allah Teâlâ maddî gücün tek başına bir toplumu ayakta tutmaya yeterli gelmeyeceğini söylemektedir.[530]

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "bir beldeyi helâk etmek istediğimizde"[531] ifadesinden insan iradesinin yok sayıldığı anlamı çıkarılmamalıdır. Bu ifade, "beldelerin yok olmasıyla ilgili koyduğumuz kanun şudur"[532] şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, Allah haksız yere bir toplumu helâk etmekten uzaktır. Azabı hak etmesi ise şu şekilde olur: Sıradan insanlar, topluluğun önderleri ve topluluğun çökmesinin gerçek sorumluları olan zenginlere uyarlar. İlk önceleri zenginler, isyan, fesat, zulüm ve kötülükler işlerler, daha sonra da halk onlara uyar ve Allah'ın azabını üzerlerine

[524] Sebe' 34/18.
[525] Kasas 28/58.
[526] Luis Mâlûf, **a.g.e.**, s. 99.
[527] İbn Kesîr, **a.g.e.**, X/475.
[528] Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 540.
[529] Erdoğan Pazarbaşı, **a.g.m**., s. 122.
[530] Meryem 19/73-74
[531] İsrâ 17/16.
[532] Ömer Özsoy, **a.g.e.**, s.173.

çekerler.[533] Bunun için Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker ilkesini toplumun ıslahı için temel ilke olarak belirlemiştir.[534]

2.b.2.5. Zulüm

Toplumların helâk edilme sebeplerinden biri de, daha önce geçtiği gibi, zulümdür. Zulmün kelime anlamı, bir şeyi haksız bir şekilde, konulması gereken yere koymamaktır. Tekzib, şirk, iftira (hakikatler hakkında yalan uydurma), inanç konularında ve itikadî konularda şüphe uyandırmak için tartışmaya girmek, insanları Allah yolundan alıkoymak için çaba göstermek Kur'ân'da zulüm olarak nitelendirilmektedir.[535]

Kur'ân-ı Kerîm'de belirtildiğine göre zalimler Allah Teâlâ'nın ahdine erişemeyecekler ve insanlara önder olamayacaklardır.[536] Bu da demektir ki Allah Teâlâ, insanların önderliğini ahlâkî bakımdan düşük, adaleti hem kendi aralarında hem de başkalarıyla ilişkilerinde koruyamayacak bir topluma emanet etmez. Çünkü tarihsel süreç, ahlâkî konumlu bir süreçtir ve bu nedenle başkalarıyla ilişkilerinde adaletin, iyi davranışın ve doğruluğun asgarî şartlarını bile yerine getiremeyen bir toplumun ilerlemesine ve önderlik makamına yükselmesine izin vermez. Elbette tarih boyunca yalnızca maddî güç ile donatılmış ve yerine daha iyi bir şey getirmeden bir kültürün tamamını yıkıp yok etmiş önderlere ve toplumlara rastlamaktayız. Fakat bunlar geçici başarılardır ve bu tür kişi ve toplumlar tarihte yalnızca olumsuz rol oynarlar.[537]

Zulüm hem dünyada hem de ahirette mesul olunacak bir günahtır. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'de de sık sık zâlim toplumların cezasız kalmayacağı ve sonlarının çok acıklı olacağı söylenmektedir.[538] Helâk edilmiş birçok kavmin maruz kaldığı bu cezanın asıl sebebinin zulüm olduğu vurgulanırken, zulümden

---

[533] Mevdudî, **a.g.e.**, III/91.
[534] Tevbe 9/71. Ali Rıza Yılmaz, **Kur'ân-ı Kerîm'deki Âsi Kavimlerin Helâk Oluş Sebepleri ve Ortak Yönleri** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2007, s.120
[535] Bkz. En'âm 6/93; Zümer 39/32; Bakara 2/108; Kehf 18/54; Zuhrûf 43/58; Bakara 2/114.
[536] Bakara 2/124.
[537] Mazharuddîn Sıddıkî, **a.g.e.**, s. 16.
[538] Bkz Tâhâ 20/3; Şûrâ 42/40; Tûr 52/47.

uzak toplumların bu hallerini devam ettirdikleri sürece refah ve güven içinde yaşayacakları belirtilmektedir.[539]

Zulüm maddî olabileceği gibi manevî de olabilir. Mü'minler arasında düşmanlığa ve ayrılığa sebep olacak her türlü davranış, yalan, iftira, buhtan, kişinin şeref ve haysiyetine saldırmak, hürriyetlerini elinden alarak baskı altında tutmak, içte ve dışta aleyhte başlatılan her türlü propaganda manevî zulüm kapsamına girmektedir.[540]

Zulüm ve küfür kavramları bazı âyetlerde birlikte zikredilmektedir.[541] Yani zulüm ile birleşen inkârcılık bir toplumda yaygınlaşınca, orada sünnetullah, hükmünü icra eder.[542] Çünkü zulüm, peşinden adaletsizliği de getirir. Böylece toplumdaki düzen bozulur ve ayakta kalma imkânı ortadan kalkar.[543]

Bunların yanı sıra, bir toplumun sadece Kur'ân'a muhalif davranışlarından ötürü helâk edilmeyeceği de söylenmiştir. Toplum fertlerinin bir biriyle olan iyi ve âdilâne ilişkileri, haksızlıkta bulunmamaları müşrik olsalar dahi helâki önleyebilir. Küfür ve şirk ile iktidar olunabilir fakat adaletsizlik ve zulüm ile olunamaz.[544]

Aynı şekilde, bir toplumun Müslüman olması fakat haksızlığa ve adaletsizliğe engel olmaması da onun helâkini önleyemez. Nitekim Peygamber Efendimiz de zulmü önleyerek toplumsal düzeni korumaya yönelik şöyle bir tavsiyede bulunmuştur: "Rasulullah (a.s), "İster zalim olsun, ister mazlum olsun Müslüman kardeşine yardım et!" buyurdu. Bunun üzerine bir adam, "Ya Rasulallah! Müslüman kardeş mazlum olunca yardım ederim, fakat o, zalim

[539] Hac 22/45; Hûd 11/117. Bkz. Muhlis Akar, **a.g.e.**, s. 42.
[540] Muhlis Akar, **a.g.e.**, s.48.
[541] Bkz. Hûd 11/18-19; A'râf 7/44-45; Nisâ 4/167-168.
[542] Muhlis Akar, **a.g.e.**, s.40.
[543] Bahattin Dartma, **a.g.e**, s.57.
[544] er-Râzî, **a.g.e.**, XVIII/ 21. Şeyhzade, **a.g.e.**, IV/710. Zemahşerî, **a.g.e.**, III/ 247. İbn Kesîr, **a.g.e.**, VI/177. Ali Rıza Yılmaz, **a.g.e.**, s. 114.

olduğunda nasıl yardım ederim?" dedi. Rasulullah, "Onu zulümden uzaklaştırır veya menedersin, işte bu ona yardımdır." buyurdu."[545]

Hz. Muhammed'in (s.a.s) bu tavsiyesini Kur'ân-ı Kerîm de desteklemekte ve kötülükten sakındırmanın iyiliği ise emretmenin müminin bir vasfı olduğunu bildirmektedir.[546] Bu yapılmadığı takdirde ise toplumun sadece haksızlık yapan, zulmeden kesiminin değil tamamının cezalandırılacağı söylenmektedir.[547] Çünkü zulme karşı çıkmamak, ona destek vermek ile eşdeğerdir ve içindeki bir grubun ne şekilde olursa olsun, zulüm işlemesine hoşgörüyle bakan, zalimlerin karşısına dikilmeyen, bozguncuların yoluna engel olmayan bir toplum, zalimlerin ve bozguncuların cezasını hak etmiş olur. İslâm, bir takım yükümlülükler gerektiren pratik bir hayat sistemi olduğundan dolayı zulüm, bozgunculuk ve kötülük yaygınlık kazanırken, insanların hiçbir şey yapmadan yerlerinde oturmalarını hoşgörüyle karşılayamaz.[548]

2.b.2.6. Fesat Çıkarmak

Salâh kelimesinin zıttı olan fesat,[549] bir şeyin az ya da çok normal durumundan çıkması,[550] anlamına gelmektedir.[551] Kur'an bütünlüğünde ıslah ve ifsat direkt iman ve küfürle ilgili kavramlar olmayıp, onlardan kaynaklanan davranışlardır. Bu iki kavram, temelde varlıklarla olan ilişkiyi veya toplumsal hayata yansıyan davranışı ifade etmektedirler.[552]

Kur'ân-ı Kerîm'de, bozgunculuk yapanların vasıflarından bazıları yeryüzünde ortalığı fesada boğmak, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak,[553] halkın şereflilerini alçaltmak,[554] kan dökmek,[555] halkı değişik fırka ve gruplara

[545] Buhari, Sahih, İkrah, 7; Mezâlim ve'l-Gasb, 4.
[546] Tevbe 9/71.
[547] Enfâl 8/25.
[548] Seyyid Kutub, **a.g.e.**, V/70.
[549] İbn Manzûr, **a.g.e.**, V/3412.
[550] Râğıb el-İsfehânî, **a.g.e.**, s. 636.
[551] Bkz. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 533.
[552] Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s. 129.
[553] Bakara 2/205.
[554] Neml 27/34.
[555] Bakara 2/30.

ayırarak onları zayıf ve güçsüz hâle getirmek,[556] homoseksüellik, yol kesmek ve meclislerde çirkin fiiller işlemek,[557] Allah'a isyan etmek,[558] başkalarını Allah yolundan alıkoymak,[559] zulmetmek ve kibirlenmektir.[560]

İnsan yeryüzüne bozgunculuk yapmak için değil, Allah Teâlâ'nın halifesi olarak yeryüzünü imar etmek için gönderilmiştir.[561] Bu imar hem maddî hem de manevîdir.[562] "Adalet ve ıslah temelinde yürütülen bütün eylem ve söylemler maddî ve manevî imareti kapsamakta, bu anlamdaki imaret de kulluk anlamına gelmektedir. Bu yüzden imaret bir anlamda yeryüzünü ve içindekileri maddî ve manevî anlamda ıslah hareketidir.[563] Peygamberler de bu hareketin öncüleri ve ıslah edicileridir.[564] İnsan ve toplumlardan ise ıslahtan yana olmaları, ıslah edicilere tabi olup ifsat edicilere uymamaları istenmektedir." [565]

Sadece fesattan geri durmak yetmez bunun yanısıra fesadı önlemek de toplumsal bir görevdir. Nitekim Allah Teâlâ, bir kavmi haksız yere helâk etmeyeceğini söylemeden hemen önce bir toplumda ileri gelenlerin fesadı önlemeleri gerektiğini, zalimlerin[566] ise bu görevi bir kenara bırakıp kendilerine verilen refaha kapılıp gittiklerini söylemektedir.[567] Bir başka âyette de toplumda iyiliği emredip kötülükten sakındıracak bir topluluğun bulunması istenmektedir.[568] Burada anlaşılıyor ki haksızlık ve düzensizliği önleme ve

[556] Kasas 28/4.
[557] Ankebût 29/28-29.
[558] Yunus 10/91.
[559] Nahl 16/88.
[560] Neml 27/14. Abdullah Emin Çimen, **a.g.e.**, s. 534.
[561] Hûd 11/61**.**
[562] Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s. 43.
[563] Âl-i İmrân 3/114.
[564] Hûd 11/88.
[565] Neml 27/48; Şuarâ 26/151. Ahmet Küçük, **a.g.e.**, s. 43.
[566] Râzî buradaki "zalim" kelimesini "fesadla ve kötülükle savaşma görevini yerine getirmeyenler" olarak yorumlamaktadır. Bkz. er-Râzî, **a.g.e.**, XVIII/60.
[567] Hûd 11/116-117.
[568] Âl-i İmrân 3/104.

insanları bu yönde değiştirme çabasında olmayan toplumlar helâki hak etmektedirler.[569]

Toplum içerisinde işlenen günahların var olan kötülüklerin önlenmemesinin de bir nevi fesada ortak olunması anlamına geldiği çeşitli hadislerle de desteklenmektedir. "Bir toplumdaki bir adam, bu toplumun içerisinde günah isler de bunu değiştirmeye güçleri yettiği halde oradakiler değiştirmezlerse Allah onlara ölmeden önce mutlaka azabını isabet ettirir."[570] "İnsanlar, zalimi görür de buna engel olmazlarsa Allah bundan dolayı gelecek azabı neredeyse (toplumun) tümüne yayar."[571] gibi hadisler buna örnek olarak gösterilebilir.

Ayrıca bir hadiste, bu tür toplumların helâk dışında uğrayacakları başka bir kötü akıbetten de bahsedilir: "Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, emr-i bi'l- ma'ruf nehy-i ani'l-münker görevini ya tam olarak yerine getirirsiniz, ya da Allah, katından size bir azap gönderir veya başınıza zalim bir yönetici getirir, onunla sizi başbaşa bırakır, dua edersiniz, dualarınıza bile cevap verilmez!"[572]

[569] İbn Kesîr'in, insanların kötülüğü görüp de onu değiştirmeye çalışmadığı toplumların helâke dûçâr olacakları ile ilgili naklettiği bir hadis için bkz. İbn Kesîr, **a.g.e.**, VII/488. Ayrıca Bkz. A'râf 7/164-165.
[570] Ebu Davud, Melâhim, 17.
[571] Tirmizi, Fiten, 8.
[572] Müslim, İman,78; Ruya, 12.

SONUÇ

İnsan zorunlu olarak ve fıtratı gereği toplumsal bir varlıktır. İçinde yaşadığı toplumdan bağımsız değildir ve hem onu etkiler hem de ondan etkilenir. Bu karşılıklı etkileşim, hangisinin diğeri üzerinde daha baskın olduğu gibi konular hatta bizzat toplum kavramının kendisi geçmişten beri hakkında konuşulan bir mevzu olagelmiştir.

Toplumun değişimini çevresel faktörlere bağlayanlar olduğu gibi, meydana gelen değişmeleri ekonomik sebeplerle açıklamaya çalışanlar da olmuştur. Bazı sosyologlar insanın toplum içerisinde tamamen edilgen bir konumda olduğunu söylerken bazıları bunun tersini iddia etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in bu hususta içerdiği bilgilere bakıldığında tarihsel determinizmi, organizmacı tarih anlayışını veya evrimci tarih anlayışını kabul etmediği anlaşılır. O, insanı toplum ve tarih karşısında edilgen konumda değil, bilâkis tarihi ve toplumu oluşturan etken bir unsur olarak görmüştür.

Toplumlar da insanlar gibi canlı bir yapıya sahiptir. Doğar, büyür ve ölürler. Kâinatta her bakımdan bir düzen ve bunların işlemesini sağlayan tabiat yasaları olduğu gibi, sosyal alanda da Allah Teâlâ tarafından belirlenmiş olan yasalar vardır ve bunlara sünnetullah denir. Toplumların yükseliş ve çöküş gibi değişimleri de bu yasalar çerçevesinde gerçekleşir. Toplum hakkında belirlenmiş yasalar Kur'ân-ı Kerîm'de bazen açıkça zikredilirken bazen de kıssalar içerisinde münderic biçimde bildirilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça yer alan toplumun değişimine yönelik yasaya göre, bir toplum kendi durumunu değiştirmedikçe, Allah Teâlâ da o topluma verdiği nimeti elinden almaz, onu çöküntüye uğratmaz ve onun

durumunu değiştirmez. Görüldüğü üzere sosyal değişimin beşerî ve ilâhî olmak üzere iki yönü vardır. Bu yasanın uygulanışı insanların davranışlarının ilâhî olanı harekete geçirmesi biçiminde bir sebep sonuç ilişkisi içinde uygulanmaktadır. Burada öne çıkan, insan iradesi dolayısıyla toplum iradesidir.

Kur'ân-ı Kerîm'deki helâk olan kavimleri incelediğimizde bu ilkeyi daha iyi görebilmekteyiz. Bir toplumun çöküşünü hazırlayan en önemli etkenler, öncelikle iman ile ilgili sorunlardır. Geçmiş toplumlara baktığımızda inat, büyüklenme ve alay ile kendilerine doğru yolu gösteren peygamberlerin öğretilerini reddetmenin tüm topluma yayılması çöküşü hazırlamıştır. Bilhassa zenginler ve idareciler bu çöküşte büyük rol oynamışlardır. Toplumda zulmün ve fesadın artması, çeşitli ahlâksızlıklar, alışverişte hile gibi toplumun temelini sarsan durumlar da helâki hak etmede önemli sebeplerdir. Özellikle zulmün var olması bir toplumun çöküşünde çok etkilidir. Diğer imanî sorunlar toplumda var olsa da zulüm ile birleşmedikçe helâki hazırlamayabilir.

Toplumda helâki hak ettirecek davranışlar ortaya çıkınca iki farklı biçimde ceza görürler. Ya toplumun/şahsın varlığın ortadan kalkar, ya da toplum fertleri maymunlaşma, horluk, yoksulluk, Beyt-i Makdîs'e kırk yıl girme yasağı, toplum fertleri arasında kin ve düşmanlık meydana gelmesi ve lanetlenme gibi cezalarla karşı karşıya kalır. Toplumun ya da şahsın varlığının ortadan kaldırılma vasıtaları da taş yağması, korkunç ses, yere batırılma, suda boğulma, sele kapılma, deprem, sarsıntı, yıldırım çarpması gibi tabiî olayların yanı sıra korku, açlık ve hastalık, savaşlar, toplumsal kargaşa gibi sıkıntı ve felaketlerdir

İnsanın temel görevi bu dünyadaki halifelik görevini yerine getirmektir. Bundan dolayı yeryüzünde fesadın ortadan kalkması için çaba göstermeli ve kötülüğün yerine iyiliği ikame etmeye çalışmalıdır. Bu yüzden toplum içerisinde kötülüklerin yayıldığını gören fakat buna karşı sessiz kalanların da kötülüğü işleyenlerle aynı cezaya çarptırılacağı hem hadislerde hem de Kur'ân âyetleri ile bize haber verilmektedir. Bu bir zulüm değil, yeryüzünde fesadın ortadan kaldırılması için konulmuş bir yasadır. Nitekim

Allah Teâlâ bir toplumu haksız yere helâk etmeyeceğini Kur'ân-ı Kerîm'de bildirmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de toplumların belli bir eceli yani yaşam süresi olduğu ve bu ecel geldiği zaman ertelenemeyeceği ve öne de alınamayacağı söylenmektedir. Fakat bu, toplumların iradesi dışında belirlenmiş mutlak bir ömür süresi olarak değil, toplum fertlerinin davranışı ile belirlenen bir yaşam müddeti şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim kavimlerin başlarına gelen her şey, kendi elleriyle işledikleri yüzündendir.

BİBLİYOGRAFYA

Akar, Muhlis, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Toplumların Helâk Oluş Sebepleri ve Şekilleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1986.

Appelbaum, Richard, *Toplumsal Değişim Kuramları*, Çev. Türker Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, t.y.

Atalay, Orhan, "*Kur'ân'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar"*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s.y, t.y.

Bahar, Halil İbrahim, *Sosyoloji*, USAK Yayınları, Ankara, 2005.

Bayraklı, Bayraktar, *"İslam ve Millet Kavramı",* Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, Sayı:2, İstanbul, 1996.

Bayraklı, Bayraktar, *Kur'ân'da Değişim, Gelişim ve Kalite* Kavramları, İFAV Yayınları, İstanbul, 1999

Berger, Peter Ludwig, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993.

Bergson, Henri, *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı*, Çev. Mehmet Karasan, M.E.B. Yayınları, Ankara, 1962.

Bilgeseven, Amiran Kurtkan, *Sosyolojik Açıdan İslâmiyet ve İslâmî Kavramlar*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.

Bottomore, Thomas Burton, *Toplumbilim: sorunlarına ve yazınına ilişkin bir kılavuz*, Çev. Ünsal Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, Bulak, 1895.

Buladı, Kerim, Kur'ân'da Nankörlük Kavramı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2001.

Burke, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Çev. Mete Tunçay, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

Carr, Edward Hallet, *Tarih Nedir*, Çev. Mistek Gizem Gürtürk, 3. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Çanga, Mahmut, *Kur'ân Kelimelerinin Anahtarı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1986.

Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Elif Ofset, 13. Basım, İstanbul, 1984.

Çelik, Celaleddin, *Kur'ân'da Toplumsal Değişim*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

Çimen, Abdullah Emin, *Niçin Helâk Oldular,* Işık Akademi Yayınları, İzmir, 2008.

Dartma, Bahattin, *Kur'an ve Arkeoloji*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2005.

Deir, Ömer-Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.

Duran, Bünyamin, *İslâm Toplumlarında Sosyo-Ekonomik Değişme*, Yeni Kuşak Yayınları, 2.Basım, Ankara 1998.

Durmuş, Zülfikâr, *Kur'ân-ı Kerîm'de Sosyal Gruplar*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 3, 2003.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *Sünenu Ebû Davud,* thk. Muhammed Avvame, Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti İslâmiyye, Cidde, 1998.

Ekin, Yunus, *Kur'ân'a Göre "Küfür" Kavramı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya, 2000.

Fichter, Joseph, *Sosyoloji Nedir*, Çev. Nilgün Çelebi, Toplum Yayınları, Konya, t. y.

Gezgin, Ali Galip, *Tefsirde Semantik Metot*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2002.

Görgün, Tahsin, *"Müzakereler",* II. Kur'ân Haftası Sempozyumu, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.

Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1996.

Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.

Hançerlioğlu, Orhan, *Toplumbilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul 1996.

el-Husrî, Satı, *İbn Haldun Sosyolojisi,* Çev. Mehmet Bayyiğit, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:4, Konya 1994.

Hüseyin Kerim Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.

İbn Cüzey, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbi, *Tefsîru İbn Cüzey et-Teshil li-Ulûmi't-Tenzîl*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1983.

İbn Haldun, Veliyüddîn Ebû Zeyd Abdurrahman b, Muhammed, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, 5. Basım Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed ve arkadaşları, Müessesetu Kurtuba Mektebetü'l-Evladi'ş-Şeyh li't-Türas, Kahire, 2000.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y.

İçli, Gönül, *Sosyolojiye Giriş*, Anı Yayınları, Ankara, 2002.

İlyas Çelebi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "*Sünnetullah"* maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, İstanbul, 2010.

el-İsfehânî, Rağıb, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân,* thk. Safvan Adnan Davudi, Dârü'l-Kalem, Dımaşk, 1992.

Kanar, Mehmet, *Arapça Türkçe Sözlük*, 1. Basım, Say Yayınları, İstanbul, 2009.

Keskin, Hasan, *Kur'ân'da Ümmet Kavramı,* Rağbet Yayınları, İstanbul, 2003.

Kutub, Muhammed, *İslâm'da Fert ve Cemiyet*, Çev. Mehmet Süslü, Hikmet Yayınları, İstanbul, t.y.

Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân,* Çev. Salih Uçan ve arkadaşları, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Maluf, Luis b. Nikola, *el-Müncid*, Dâru'l-Meşrık, Tahran, 2006.

Maverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiri'l-Maverdi*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'ân, Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, Çev. Muhammed Han Kayanî ve arkadaşları, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.

Murtaza Mutahhari, *Tarih ve Toplum*, Çev. Arif İrfanoğlu, İslami Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme Grubu, Tahran, 1997.

Mutçalı, Serdar, Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul, 1995.

Müslim b. el-Haccac, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi, *Sahih-i Müslim,* Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1955.

Okumuş, Ejder, *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Okumuş, Ejder, "*Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*", Ed. Ejder Okumuş, Toplumsal Çöküş Teorileri, İnsan Yay., İstanbul 2007

Okumuş, Ejder, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2010.

Okumuş, Ejder, *"Kur'ân'da Kolektif Sorumuluk"*, Ed. Bedrettin Çetiner, Kur'an-ı Kerim'de Mesuliyet (Kaynağı, Sınırları, Sonuçları), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2006.

Özdeş, Talip, "***Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur'ân'ın Tarihsel Olduğu Tezi Üzerine Bir Değerlendirme"***, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, Sivas, 2003.

Özsoy, Ömer, *Sünnetullah-Bir Kur'ân İfadesinin kavramlaşması-*, Fecir yayınları, Ankara, 1994.

Pamak, Mehmet, Buruc Yayınları, *İslâmî Şahsiyet ve Toplumsal Değişim*, Haziran, İstanbul, 1995.

Pazarbaşı, Erdoğan, *Kur'ân ve Medeniyet: Doğuşu-Gelişimi-Çöküşü,* Pınar Yayınları, İstanbul, 1996.

Pazarbaşı, Erdoğan, *"Kur'ân'daki Tarihî Anlatımlarda Maddî Varlık ve Etkinlik İlişkisi"*, EKEV Akademi Dergisi, yıl:6, sayı: 13, y.y., 2002.

er-Râzî, Ebu Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefâtihu'l Ğayb*, Daru'l-Kutub'i'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

Sabunî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, 4. Basım, Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut, 1981

Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984.

Sarı, Mevlüt, *Arapça Türkçe Lugat: el-Mevârîd*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1980.

Seyyid, Rıdvan, *İslâm'da Cemaatler Kavramı*, Çev. Mehmet Can, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

Sezen, Yümni, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 1990.

Sezen, Yümni, *İslâm Sosyolojisine Giriş*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

Sıddıkî, Abdulhamid, *Tarihin Yorumu*, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1978.

Sıddıkî, Mazharuddîn, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, Çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yayınları İstanbul, 1982.

Suyuti, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Celaleddin, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed eş-Şafii Mahalli, *Kurretu'l-Ayneyn Alâ Tefsîri'l Celâleyn,* Dersaadet Kitabevi, İstanbul t.y.

Şentürk, Recep, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, *"Kavim"* md., TDV Yayınları, c. 25, Ankara, 2002.

Şentürk, Recep, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, *"Millet"* md., TDV Yayınları, c. 30, İstanbul, 2005.

Şeyhzade, Muhammed b. Muslihddîn Mustafa el-Kocevî Muhyiddin el-Hanefî, *Hâşiyetu Şeyhzade ala Tefsiri'l-Kadi el-Beyzavi*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Âlem'il- Kutub, Suudi Arabistan, 2003.

Tekin, Mustafa, "*Kur'ân-ı Kerîm'de Sosyal Gruplara Giriş*", Ed. Mehmet Bayyiğit, Kur'ân Sosyolojisi Üzerine Denemeler, Yediveren Yayınları, Konya, 2003.

Tirmizî, Ebû İsa Muhamed b. İsa b. Sevre es-Sülemi, *el-Câmiü'l-Kebir,* thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî 2. Basım, Beyrut, 1998.

Tolan, Barlas, *Toplum Bilimlerine Giriş*, Murat & Adım Yayınları, Ankara, 1996.

Ülken, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1969.

Ünal, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar,* Beyan Yayınları, İstanbul, 1990.

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Kitabevi, İstanbul t.y.

Yeşilyurt, Temel, "*Kur'ân Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)*", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ, 2005.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâli*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002.

Yılmaz, Ali Rıza, *Kur'ân-ı Kerîm'deki Âsi Kavimlerin Helâk Oluş Sebepleri ve Ortak Yönleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007.

Zeccac, Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl, *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu, Abdülcelil Abduh Şelebi*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1988.

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *Esâsu'l-Belâğa*, 3. Basım, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1985.